

માલાદેવી અને બીજાં નાટકો

Opp: Edward Cinema, Sunday-2

અટુત્તાઈ લાલ્લુભાઈ ઉમરવાડિયા

મુદ્રણસ્થાન: કલ્યાણ પ્રી. પ્રેસ, સુરત.
 મુદ્રક: ભદ્રશંકર મોહારામ ભટ્ટ.
 પ્રકાશક: વિજયરાય કલ્યાણરાય
 'કોમુદી' કાર્યાલય, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ.

12492

૬૯૮-૨૩ -
 દિવાળી
 (૨૦૧૮)

માર્ચ ૧૯૨૭

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૧૫૦૦

મૂલ્ય ૨-૦-૦

૧૯૨૭

પ્રસિદ્ધ લેખકને સ્વાધીન.

मद्वारा परम मित्र
हुल्लाराम वण्णाशियाले

લગભગ એ વર્ષ ઉપર મ્હારાં એકાંકી નાટકોનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘મત્સ્યગંધા અને જીજ્ઞ’ નાટકો’ પ્રકટ થયો હતો. ગુજરાતે એનો સારો સત્કાર કર્યો હતો એની સાભાર નોંધ લઉં છું.

અશક્ય આદર્શો, રક્ષા, માલાદેવી—ખાસ કરી આ ત્રણ નાટકોમાં ક્ષાધ ક્ષાધ અગત્યના પ્રશ્નોનો નિર્દેશ થયો છે. જુની જીવનભાવનાઓ આજે આપણા જીવનમાં જીરવી શકાય કે કેમ, કે માત્ર કવિતા અને સાહિત્યમાં જ એ વખાણવાયોગ્ય છે એ ‘અશક્ય આદર્શો’ નો મુદ્દો છે. એનો બુદ્ધિ-પ્રધાન નાયક પ્રતાપસિંહ એ જીવનભાવનાઓને—એ આદર્શોને અશક્ય ગણે છે. એની રીતે એ જીએ છે. એનો મિત્ર, પ્રતાપસિંહના બુધ્ધિવાદ કરતાં વિજયાના લાગણી-વાદને વધારે પવિત્ર ગણે છે અને કદાચ વધારે સફળ હોય એવી શંકા કરે છે. એ એની દૃષ્ટિએ જીએ છે. ગુજરાત કંઈ રીતે જીએ તે જોવાનું છે.

કૃપાલ અમુક રીતે Psychological play છે. માણસના ચિત્ત પર અને તે દ્વારા ત્હેના ચારિત્ર્ય અને જીવન પર ન્હાની મ્હોટી વસ્તુઓ કેં કેં અસર કરે છે. ખીચારો જયશ્રી ખરું કહે છે: “એટલે તો એમ કે આપણે એક શબ્દ બોલીએ તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારાંનરસાં અનેક ખીજ રાખી દઈએ છીએ... દુનિયામાં આમતો ફેટલાંને દુઃખી કરીશું.” માણસનું ચિત્ત બળવાન પણ છે ને ચપલ પણ છે, એ ચપલતા એના હિત્કર્ષ ને વિનાશનું કારણ છે. એને લીધે જ માણસ બલવાન છતાં નિર્બળ છે કાંઈ અબળણ્યા વટેમાર્ગના અણસારે-કોઈ પડેશીના બોલ માત્રે પાપથી પુણ્યમાં ને પુણ્યથી પાપમાં તે અટવાય છે. એમ જ પાપના અનુભવી નારાયણના ન્હાના અમથા સૂચન માત્રે નવીનચંદ્ર પાપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. રમાકાન્ત કહે છે તેમ માણસના સારાંનરસાં કામોના ખરા ચાલક તો કોણ જાણે કાણ હોય છે. ખીચારો પામર માણસ !

રક્ષાનું વસ્તુ નવીન નથી; એક રીતે આકર્ષક પણ નથી, એક સત્વશાળી સુંદર સ્ત્રી ખીનવર્ણત કરમાતી હોય એ ચિત્ર આકર્ષક નથી. એ નાટકમાં કેં નવીન પણ નથી; સમાજ જે જાણે છે, કાંઈવાર આડી આંખે

જુએ પણ છે અને છતાં છયોક જેની સામે જોવાની
 હેનામાં દિમ્મત નથી એ દૃશ્યની એ વાત છે. અનાદિ
 કાળથી રાજા અને સમાજ પ્રજા પર સત્તા ચલાવે છે.
 અગાઉ એના બદલામાં જેઉ પ્રજાનાં દુઃખ સાંભળતાં તે
 નિવારતાં. આજે રાજા અને સમાજ સત્તા ચલાવે છે ખરાં
 પણ એના દુઃખ સામે એક જોતું નથી તે બીજું આંખ
 મિયામણું કરે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં સમાજની આમ-
 ન્યા કેવી લુટી થઈ જાય છે એ આ નાટકની ઘટના છે.

સતીની નાયિકા એક સુધારની સ્ત્રી છે. નીચ પુરુષના
 સ્ત્રીઓની બાજુની એ એક સોગડી છે. ખુશાલ એનું
 સ્ત્રીત્વ લુટાવે છે. પછી સ્ત્રી એ બયાનક અપમાનનું વેર
 લે છે. એ અધમ અંતરગાળામાં એના જીવનના બહેણ
 તેણે અટકાવ્યાં હતાં; એક રીતે અગ્નિમાં ઘસી. ફરી-
 વાર એનું સ્ત્રીત્વ પ્રગટે છે અને તે સતી થઈ બળી
 મરે છે.

માલાદેવીની નાયિકા ચારુક્ષતા રસિક તે 'કલાપૂજક' છે.
 આકાશમાં પસાર થતી એકાદ સુંદર વાદળીને બોધ

શામાંય થાય એવાં સુકુમાર કલાપૂજકોમાંની તે એક છે. તે રસપૂજક છે; પણ એની રસપૂજ કાંઈક જુદા પ્રકારની છે. આકાશમાં ઉગેલા ચંદ્રને રસિકજન માત્ર નીહાળી રહે છે. તે વખતે ચંદ્રને પ્રાપ્ત કરવાનો તહેને વિચાર પણ થતો નથી; તેમ રસસ્વામિનાં દર્શન માત્રે ચારુજતાની તૃપ્તિ છીપે છે. તહેને વાસના નથી: એકવાર અકસ્માત જોયલી કાંઈ સૌન્દર્યવતી સ્ત્રીને ફરી એક-જીવનમાં છેલ્લી વાર જોવા કાંઈ રસિક બધાં કામ છોડી દઈ, લાન ભૂમી જઈ કલાકો સુધી રસ્તે ઉભો રહે; પાંચપચાસ સ્ત્રીઓ સાથે તે આવે તે પત્રકવારમાં જતી રહે; એનું એને આધુનિક પાતળું દર્શન થાય અને એટલા માત્રે પરમાનંદનો તહેને અનુભવ થાય તે જીવનભર એ દર્શનની મધુર રમૂતિએનું તે જતન કરે-એવી રસસમાધિ છે. ત્રિલોકનાથ ભોગ અટકાવવા આગ્રહ કરે છે ત્યારે પ્રજ્ઞના હિન માટે પોતાનું ભાગ્યસુમન તે હાથે કરી ચીમળી નાંખે છે એ વખતે એને અકળામણ થતી નથી કારણ કે એને વાસના નથી. એ ત્રિલોકની પૂજક કરતાં એની કલાતી પૂજક છે. જ્યારે ત્રિલોકની કલા ભયમાં આવી પડે છે ત્યારે એને માટે તે સમગ્ર પ્રજ્ઞના હિનને એના માથે થઈ આવેલી ફેંકી દે છે.

ચારુવ્રતા જે ધર્મનું ખંડન કરે છે તે જેને આપણે Religion of the Lower type કહીએ છીએ તે છે. એના મૂળમાં પ્હીક, ત્રાસ એ જાતની લાગણીઓ હોય છે. નાગપૂજા, વ્યાઘ્રપૂજા, ઇ. આનાં ઉદાહરણો છે. મુરતમાં જે ધોધારાણાનું પર્યંચાય છે તે પણ ચાંચિયો હતો અને મુરત તથા ગુજરાતના બહાણુવટીઓને હુંડતો.

માલારાણો ચાંચિયો હતો, એ વાતની જાણ હતી છતાં ચારુવ્રતા એવા ધર્મનો નિર્ભાવ કર્યો જતી કારણ કે એ સાચા ખોટા ધર્મ પ્રજાનું અસ્તિત્વ ટપી રહ્યું હતું; પણ એના મને એવી તીડનાં ટોળાં જેવી જીવજંતુઓની પ્રજ્ઞ કરતાં એક બુદ્ધિવાન કલાનાથની સંસ્કૃતિ ચઢિયાતી છે. બુદ્ધિવાન માણસને તે સંસ્કૃતિનો વાહક લેખે છે; સંસ્કૃતિને એ માણસ જીવંત રાખે છે અને ચારુવ્રતા સંસ્કૃતિને મનુષ્ય જીવંતનું લક્ષ્ય ગણે છે. આ સિદ્ધાંતે તે માલારાણની અસંગ ગણાતી મૂર્તિ તોડે છે; અને સત્ય પ્રકટ કરે છે.

આ યુગ લોકસત્તાનો છે. આજે સૌ પ્રજામતનો અખતરો કરી રહ્યાં છે. એ યુગમાં બુદ્ધિ ને કલાના આલ્સણોનો આ જગ્યાવ સર્વમાન્ય નહિ થાય એ મહારી જાણ પહાર

નથી; છતાં વ્યાવસ્થાત્વ-Intellectual Aristocracyનો
લોપ ત્રત્યેક સંસ્કૃતિ અને પ્રજાની અવનતિનું કારણ છે એ
સત્ય છુપાવ્યું છુપે એમ નથી.

ગોપીપુરા, સ્મરત.

૭, માર્ચ ૧૯૨૭.

અનુક્રમ:

✓ અશક્ય આદર્શો૧
કૃપાલ..૪૭
રક્ષા...૭૫
✓ સતી...૧૪૧
✓ માતૃદેવી,૧૮૭

અશક્ય આદર્શો

પાત્રો.

પ્રતાપ....વિજયા
હરપાળજી....દુર્ગા
ચતુર્નંદન....હીરા
જોરાવર....
એકસવેલ....

પ્રવેશ ૧

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો છે. એક ગામના આંબાવાડિયામાં બે ત્રણ તાંબુઓ છે; સૌથી મહોટાની આગળ આરામખુરશીમાં પ્રતાપસિંહ ચીરટ કુંકતો પડ્યો છે. પાસે વૃક્ષ થતો જતો નેરાવર પ્રતાપના ખગ આગળ બેઠો છે. પ્રતાપ વિચારમાં હોય એમ લાગે છે.

નેરાવર: બાપુ, એ તો માની બેઠી છે કે મોડા બહેલાને ત્હમે એને મળશો જ. એટલે બાપુ, આપણે કેં કરવું તો બેધમે.

પ્રતાપ બગતો હોય તેમ ખીરેથી નેરાવર તરફ નજર કરે છે.

પ્રતાપ : એમ કે ?

જોરા : હા, બાપુ.

પ્રતાપ : પણ અલ્યા, એ તો ગાંડી થઈ હશે, પણ ત્હારું પણ ખસ્યું છે કે શું ?

જોરા : કેમ બાપુ, એમાં ગાંડાઈ શાની? આપણે તો રજપૂત. કોઈ સ્ત્રી મન માંડે ને એને આશરો ના આપીએ તો આપણું બચ્યું શું ? બાપુ, પૃથ્વીરાજ... ...

પ્રતાપ : હવે સાર, હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ હું બણ્યો છું. પણ બલા માણસ, પૃથ્વીરાજનો જમાનો હવે ગયો.

જોરા : ના બાપુ, જમાનો શાનો ગયો ?

(પ્રતાપે ત્રણે સાંમજ્યુજ ના હોય તેમ)

પ્રતાપ : અને એવું કરી મારે કાંઈ ઘેર નથી બેસવું, સમજ્યો ? પછી બીજા બધા અમલદારો શું કહે ત્હેનું કે ત્હને જ્ઞાન છે ?

જોરા : બાપા, એ લોકો કે રજપૂત થોડા છે ? એ લોક તો સાત ભવે પણ રજપૂત માને પેટે જનમ નહિ પામે.

પ્રતાપ : એમ કે ? સારું, જા, બહુ ડાહ્યો ના થા ને શિરસ્તેદારને કહેવડાવ કે કાલે મુકામ અહિંજ રહેશે.

જોરા : ભલે બાપુ. (જાય છે.)

પ્રતાપ ઘણીબધી વાર સામેના વૃક્ષ તરફ જોઈ રહે છે; તહેનું અંતર વણાટ વણતું હોય એમ લાગે છે. થોડીવારે જોરાબર પાછો દાખલ થાય છે.

પ્રતાપ : જોરાવર !

જોરા : હા, બાપુ.

પ્રતાપ : ત્હારી ખાત્રી છે કે હીરા બધું સાચું જ કહે છે ? મ્હોટા માણસો આવી ખટપટમાં પડે તો નડાનાને કાવતું આવે એ વાત ખવાસણ હીરાને શીખવવી પડે એમ નથી.

જોરા : ના, બાપુ. ના, હીરા તો ખીયારી-

પ્રતાપ : (હસીતે) એ ખીયારી છે એની ક્યાં હું ના કહું હું; પણ એ ખવાસની દીકરી છે એની કેં ત્હારાથી ના કહેવાય એમ છે ?

જોરા : બાપુ, શું કહ્યું ? તે દિવસ બાપુ શિકારેથી પાછા આવ્યા ને મ્હને કહ્યું કે રાણ્યેાક્ષીના સામેના ઘરમાં ફાણ છે એ ખબર કાઢી લાવ ત્યારે હીરાએ મ્હને શું વીતાડ્યું છે ? બાપુ, મેં જાણ કાઢી ત્યારે તો જાણ્યું કે ત્યાં તો હરપાળબાપુની દીકરીઓ રહે છે. મ્હને વિચાર આવ્યો કે લાવ હીરાને મોકલું. પણ બાપુ, મ્હને કેં એણે પજવ્યો છે. જવા ના કહી બેઠી તે એકની બે થાય જ નહિ. મ્હને કહે છે કે આવી ખટપટ કરવી હોત તો રજવાડું છોડી અહિં શા સાર આવત ?

પ્રતાપ : એમ કે ?

જોરા : હા, બાપુ. ને મ્હારી ગુજરી ગયેલી ઘણીયા-ણીની રૂપાની ખંગડી આપવા કહ્યું તોયે હા ના જ પાડી. ને ત્હમે તો કહો છો કે એણે બધું ખોટું કહ્યું. તે બાપુ, એ પણ ખવાસણની દીકરી છે તે એટલું ના જાણે કે ‘અંહં કેં નથી’ કહીશું, તો પતી જશે ને આવું કહેશું તો કેં નહિ તો પાંચ આંટા ખાવા પડશે ને હરપાળજીએ જાણ્યું તો જીવ જોખ્યો નહિ જાય.

પ્રતાપ : જોરાવર, ખેલાંના રાજાઓ પાસે જરૂર ત્હારા જેવા જ દરબારીઓ હશે, નહિ તો હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય

જતું ના રહેત; પણ ભક્ષા માણસ, તેં ભૂલ કરી. હું
-રજપૂત તો ખરો પણ આપ. સી. એસ. થયો છું.

જોરા : ઘણું જીવો મહારા બાપ.

પ્રતાપ : એઈ, હું તો એમ કહું છું કે તારી આલા-
કીથી હું અંજલિ એમ નથી. તારા પૃથ્વીરાજે તો બુદ્ધિ
ધરાણે મૂકી હતી તે રાજ્ય ગુમાવ્યું. પણ મહારા ગ્રહ
ગામ નથી ગયા, સમજ્યો ?

જોરા : બાપ, મહારાથી કેમ બોલાય કે કેમાંયે તમને
પાછા પડે ? ગમે તેવો તોયે મહારો સિસોદિયો, ને બાપુ,
તેથી જ કહું છું કે સિસોદિયો કાંઈ સ્ત્રીને છેલ ના દે.

પ્રતાપ : (હસીને) અત્યા, પણ હું ક્યાં છેલ દઉં છું ?

જોરા : બાપુ ત્યારે આ શું ? ઘોડો ઉભો રાખી કંઈ
બાપુએ જોયાં કર્યું ને એણે જોવા દીધા એટલે થઈ રહ્યું.
બાપુ, હવે હઠી જમ્યે એ છેલ નહિ તો શું ? બાપુ,
દેવળદાદા ને મેરલા તો દિં ઉઠ્યાના દુશ્મન હતા. બેઠે
ગાજતા સિંહ. કાંઈ નમ્યું ના આપે. બાપુ, દીઠાંનાં
તો એવા વેર કે ચિતા પર ચઢેલું શબ દેખીને તરવાર
માંગે. પણ બાપુ, મોહનજીએ આવી કહ્યું કે મેરલાની

દીકરી તો દેવળલાલે મનથી વરી ચૂકી છે તે કહેણ મોકલ્યું છે કે પરણો તો લોહી રેખા વગર પરણજો. તે દેવળલાલે નીચું બચું ને મેરમા આગળ હાથ ધર્યો કે કન્યા આપ. બાપુ, એ સિસોદિયો. કન્યા લીધી પણ રાજ્ય છોડ્યું. કહે ભીખ માંગતો રાજા ના હોય.

પ્રતાપ જાણે જાણેરીથી અંતરની લાગણી-
ઓને દબાવતો હોય તેમ લાગે છે, તે જરા
ટકાર થાય છે.

પ્રતાપ : જોરાવર, એ ખરું; પણ મહારાથી એને
કેમ પરણાય ? તું એ નહિ સમજે. મહોટા સરકારી હોદ્દે
હોધમે એટલે તરવારની ધાર પર ચાલવું પડે.

જોરા : બાપુ, તો દેવળલાલે જેવું કરેા. એમણે તો
મહોટું રાજ છોડી દીધું હતું.

પ્રતાપ : હા, પણ હું એને મૂર્ખાઈ ગણું છું. એક
ધુન ખાતર જીંદગીનું બધું રજેલું ધૂળધાણી કરે એના
જેવો કોઈ મૂરખ નહિ. આ બધું કેટલી મહેનતે થયું છે
તે ત્હને ખબર છે ?

જોરા : બાપુ, બાપુ, આવી જીંદગી કેમ મળી એ.
આપણે જાણતા નથી નહિતર એ પણ આમ વેડફી ના દેત.

તે બાપુ, કટકા પુણ્યે કરી રજપૂત થયા હમશું હેતું કે નહિ ?

પ્રતાપ : પણ લક્ષા, પછી ખામ્યે શું ? કે દેવળદાદા પેટે જંગલમાં જમ ફળફૂલ પર જીવાય છે ? હવે તો જંગલમાં પેસવાની પણ મનાઈ છે.

જોરા : બાપુ, બાપુ, સિસોદિયો આમ કેમ બોલે છે ? આપણે વળી ખાવાની શી રીકર ? સિસોદિયો રૂંઠે નહિ એ ખાતર તો દેવસોદા ધાન મોક્ષતા. બાપુ, તે નહિ તો દુનિયા મ્હોટી છે. કમરે તરવાર બાંધીયે છિયે તે કટકા રોટલો ગમે તેમ રળી ખાશું, પણ નેક ગુમાવી સ્વર્ગમાં દાદાઓને મ્હોં શું દેખાડશું ?

પ્રતાપ : (હસીને) જોરાવર, ઘણીવાર નહિ પણ કોઈવાર મદને પણ આમ વિચારો આવે છે. પણ વિચાર કરું છું ત્યારે એ બધી ઘેલછા લોગે છે, સમજ્યો. એ જમાનો હવે જતો રહ્યો.

જોરા : બાપુ એ ઘેલછા શાની ? આપણા આપદાદા ...

જોરાવરનું વાક્ય અધૂરું જ રહે છે. પ્રતાપ નાજે ઉઘી ગયો હોય તેમ પડ્યો રહે છે.

જેરાવર તે જુએ છે ને ત્હેની આંખોમાં
તિરસ્કારની લાગણી જન્મે છે. જેરાવર
વિચારમાં ખેસી રહે છે. થોડી વાર પછી
પ્રતાપ આંખ ઉઘાડે છે.

પ્રતાપ : જેરાવર, ધાર કે તું કહે છે તેમ હું કરું—
પણ તું કંઈ ના ખેસતો કે હું આમજ કરવાનો છું, સમજ્યો ?
હું તો ખાલી પૂછું છું કે ધાર, કે કદાચ, વળી, હું એ
પરણવાનો વિચાર કરું તો હરપાળજી હા પાડે ખરા ?

જેરા : રામરામ કરો બાપુ. હરપાળજી તો બાપુ
કહે છે તેવા વિચિત્ર માણસ છે. એમને તો એવો જમાઈ
જોઈએ છે જે હાથ વડે વામનું મ્હોં ચીરી ચાલે; ને
બાપુ, ગગનગદના દિલિપસિંહે એમ ક્યુંગે ખરું એટલે—

પ્રતાપ : ત્યારે તો એ પરણી ચુકી છે એમ ને ?

જેરા : ના, બાપુ, હજી હમણાજ વિવાહની વાત
નીકળી છે.

પ્રતાપ : ત્યારે તો થયું. હું જરા વિચાર કરતો
હતો કારણ કે તું કહે છે તેમ એ જૂના વિચારની હોય ને
મેં એને જોઈ એટલા ખાતર એને જાંદગી રદ કરવી પડે
તે સાઈ નહિ. એટલે કેંક જોગે પણ એને નકામી દુઃખી

ચતાં અટકાવવી મ્હારી ફરજ સમજતો હતો. પણ હવે
 હું નહિ. અને તું કહે તેમ હોય તો હરપાળજી હું માન-
 વાના હતા ?

જેરા : બાપુ, એમ ને એમ તો નાજ માને. બોલવે
 તો એ ઝોઝા છે ને કહે છે રણુ જીતે તે શર, રણુ ગાય
 તે તો ભાટ.

પ્રતાપ : શું ? શું ? ફક્કડ વાક્ય છે.

જેરા : રણુ જીતે તે શર, રણુ ગાય તે ભાટ. બાપુ,
 એ તો જબરા માણસ છે. ને એમની દીકરીએ! પણ
 એવી જ છે.

પ્રતાપ : એમ ક ?

જેરા : હા, બાપુ. કહે છે પરણીયે તો નરસિંહને
 નહેતર વનના સિંહને.

પ્રતાપ : ત્યારે આ કમ ગહને પરણવા તૈયાર થઈ છે?
 હું હું જંગલી સિંહગિંદ નથી.

જેરા : બાપુ, એ તો સિસોદિયાને પરણવા નીકળી છે.
 હરપાળજીની દીકરી. પંજી પૂછવું શું ? બાપુ, એને તો
 સિસોદિયો જ જોઈયે. શરાને શર ચઢાવે એવી છે. કહે

છે હરપાળજી પરગામ ગયા'તા ત્યારે ગામમાં ધાડ પડી હતી.

પ્રતાપ : પછી ?

જોરા : બાપુ, બાપુનું લોક નહાસવા માંડ્યું. ઝેટલામાં રાણચોકીએ ખખર પડી તે હરપાળજીનાં વઢૂ ને એમની બે દીકરીઓ નીકળ્યાં ને ધાડપાટ્ટોને નહસાધ્યા. બાપુ, ત્યારે રથ આણે હાંક્યો હતો.

પ્રતાપ : જોરાવર, તું કાંઈ સ્વપ્નામાં છે કે શું ?

જોરા : બાપુ, એ તો સરકારી દફતરે છે. તે સરકારે પોપાક મોકલ્યો તે પાછો ઠેલ્યો કે એમાં અમે શું કર્યું છે ? કેં કરીયે ત્યારે મોકલાવજો—રાખીશું, એ કુળની કન્યા ને સિસોદિયો વીર ભેગાં મળે તો બાપુ, રંગ જામે.....(બાંય ચઢાવે છે.) પછી બાપુ, જોઈ દ્યો ફરજપૂત... ..

પ્રતાપ : બસ કર, દહાડે દહાડે તું તો મૂરખ થતો જાય છે.

જોરાવરનું મ્હોં પડી જાય છે. તે ઉભો થઈ જાય છે,

પ્રતાપ : અત્યા ક્યાં જાય છે ? બેસ, હજી મેં તહને ક્યાં ના કહી છે કે તું આમ મર્યા જેવો થઈ ગયો.

જોરાવર ઉત્તર નથી આપતો.

જો, જોરાવર, મહને પણુ દેં વિચારો તો આવ્યા કરે છે પણુ સૂઝ નથી પડતી. ધાર કે હું હા કહું પછી શું કરવું ? તેં દેં વિચાર કર્યો છે ?

જોરા : બાપુ, એમાં વળી વિચાર શો કરવો છે ? તહમે કહો તો વરડો છું તોયે અજઘડી હું એને લાવી દઉં.

પ્રતાપ : ત્યારે લાવી દે-જા.

જોરાવર સ્થૂં નિરાશ થઈ જતો લાજે છે.

જોરા : બાપુ, પણુ હું લાવીશ તો એ તહમને પરજુરો નહિ. શરાની દીકરી છે ને શરને પરણવું છે.

પ્રતાપ : (કપાળની કરચલી પાડી) ત્યારે તો શું થાય ? ખેલાંના લોક પેઠે જોગાળો થઈ, થોડે ચઢી એનું હરણુ કરી લાવું એમ ? કદાચ તહને જાગર નહિ હોય પણુ તું કહેતો હતો તેમ એની ઉમર પંદર વરસની હોય.

તો હરપાળજી કેસ માંડે એટલે મ્હારે સીધા જેલમાં જ જવું પડે સમજ્યો ?

જેરા : (સાશ્વર્ય) બાપુ, હરપાળજી કારટે જાય ! એ શું કહ્યું ? એ તો શર છે. બાપુ, એની તો સમજેર એ જ કારટ. એ કારટે ચઢે જ નહિ.

પ્રતાપ : ત્હારી ખાત્રી છે ?

જેરા : હા, બાપુ.

પ્રતાપ : ઠીક ત્યારે; પછી શું કરીયે ?

જેરા : કરીયે શું ? એને લઇ આવો.

પ્રતાપ : હેં !

જેરાવર પ્રતાપ સામું જોઇ રહે છે .

જેરા : કમ બાપુ ?

પ્રતાપ : કેં નહિ, પણ હું વિચાર કરીશ. તું જા, આજના સહીના કાગળો લઇ આવ. (ઉભો થાય છે.) આજ તો બહુ મોડું થયું.

તંબુમાં જાય છે. જેરાવર પ્રતાપને જોતો ઉભો રહે છે. ત્હોની આંખો આકાશ તરફ ખેંચાય

છે. તે એકી નજરે કાળી ઘોળી વાદળીઓ
તરફ જોયા કરે છે ને નિઃશ્વાસ મૂકે છે;
તેની આંખો જરાક ભીની થાય છે.

જોરા : (ધીરથી) ઓ ઇશ્વર, સિસોદિયાના આ રંગ ?
તું કરે તે ખરું મહારા ધણી.

જોતરો તરફ ચાલ્યો જાય છે.

પડદો પડે છે.

અવેશ ૨

રાણચોક્કી આવળના જેતરો. આકાશમાં ચન્દ્ર પસાર થતી વાદળીઓમાંથી ફેઈકવાર ડોકીયું કરે છે. બાછી વાદળીઓને લીધે ગાણું અજવાળું પડે છે દૂર સર્વત્ર શાંતિ છે. ચોક્કી આવળના ઘરમાં એક ઝાંખો દીવો બળે છે. થોડી વારે બે માણસો વંડો કુદી આવે છે. બેઠાએ છુકાની પહેરી છે અને ઝલ્લા ઓઢ્યા છે. બેઠે ધીરે પગલે આવળ આવે છે.

પ્રતાપ : (ધીરેથી) જોરાવર, ત્હારી અક્કલે ચાલું છું -તે સારું નથી કરતો. મ્હારા બધા સિદ્ધાંતો ઉધા વળે છે.

જોરાવર કાંઈ બોલતો નથી ને મૂંગો મૂંગો ચાલે છે. એણામાં પાસેની નાળમાં કાંઈક અવાજ થાય છે. પ્રતાપ ચમકે છે અને જોરાવરનો હાથ ઝાલી એક ઝાડની ઓથે દબાય છે. થોડીતાર સુધી કાંઈ અવાજ આવતો નથી.

પ્રતાપ : (ધીરેથી) અલ્યા, ત્યાં ક્ષાધ છે.

જેરા : (ધીરેથી) બાપુ, ત્યાં કાણુ હોય ? વણિયર કે ફૂતરું હશે.

પ્રતાપ : (ધીરેથી) ના, ના, કાંઈના પડછાયા જેવું મેં જોયું ને ? જેરાવર, ચાલ આપણે જતા રહીયે; આપણે નથી જવું; નહિ તો નાહક ફજેત થશું.

પ્રતાપ પાછો વળવા નય છે

જેરા : (જરા સખ્તાઈથી) ના, બાપુ, આપણે જવાનું નથી. અહિં ઉભા રહો; હું નાળમાં જોઈ આવું છું ને કાંઈ આવી ચઢે તો કહેજો કે ગામચર્યા જેવા નીકળ્યા છે. બાપુ, હાકેમ ગામચર્યા કરવા જતા.

પ્રતાપ : જેરાવર, તું છે તો પહોંચેલો, પણ મૂકને આ બધું સાફ નથી લાગતું. આપણે આ શા માટે જોઈયે ?

જેરાવર મુગો ઉભો ઉભો રહામેના ઘર તરફ આંગળી કરે છે. ત્યાં અઘારી તરફ કોઈ આવતું હોય એમ દેખાય છે,

પ્રતાપ : અલ્યા, હું કહેતો હતો ને. હવે ઠાર મુઆ.

હરપાળએ જોયા લાગે છે. જો એજ અટારીએ આવે છે.
હવે ?

જોરાવર ઘરડી આંખો તીણી કરી એ
તરફ જુએ છે. આકાશમાં વાદળો નરૂં ખસે
છે અને ચન્દ્રિકાની એક છટા અટારીમાં આવી
ઉભા રહેનાર પર પડે છે. જોરાવર હસી પડે છે.

જોરા : બાપુ, બાપુ, એ તો એ છે, વાટ જુએ છે..

પ્રતાપ અટારી તરફ જુએ છે. કેંક
વિચાર કરે છે ને આગળ વધે છે.

બાપુ, પેલી નાળમાં.....

પ્રતાપ : (ઉતાવળે) તું સંભાળજે.

પ્રતાપ ઉતાવળે પગે નય છે. જોરા-
વર ધીરૂં ધીરૂં હસતો ઉભો રહે છે. થોડી
વારે એક પથ્થર ખેંચી લાવી તે પર
જોરે છે. આકાશમાં ચન્દ્રે રમત રમતો
હોય છે તે સરસ નીહાળી રહે છે. થોડીક
ક્ષણો પસાર થાય છે. પછી કોઈના પગ-
લાંનો અવાજ આવે છે જોરાવર ઉભો

થઈ નય છે ને એક ઝાડની પાછળ
સંતાઈને હોમો રહે છે. પ્રતાપસિંહ અને
વિજયા આવે છે. અને જોરાવરે મૂકેલો
પથ્થર જોઈ હોમો રહે છે)

પ્રતાપ : (ધીરેથી) વિજયા, આ પથ્થર પર જોશીએ.

વિજયા આંખો વડે હા પાડે છે.
જેહ જોડે છે.

પ્રતાપ : પણ તમારી ખાત્રી છે કે કોઈએ નહયું
નથી ?

વિજયા : હા, અને કોઈ નહયું પણ નહિ.

પ્રતાપ : તે કેમ ?

વિજયા ઉભી થાય છે અને પ્રતાપ
ના ખસાં પર હાથ મૂકે છે.

વિજયા : મહારા દેવ, દુર્ગા જાગે છે ને એ બધું
સંભાળશે

પ્રતાપ : દુર્ગા ? દુર્ગા કોણ ? દેવી દુર્ગા ?

વિજયા : (હસીને) હા, દેવી દુર્ગા પણ ખરાં ને મહારી
ખ્દેન દુર્ગા છે તે પણ ખરી.

પ્રતાપ જરા અસ્વસ્થ નજરે જુએ છે

વિજયા : નાથ, ત્હમે દુર્ગાને ઓળખતા નથી.
મલિયાને પણ અહિં આવવા નહિ દે.

વાઃળીઓથી રૂંધાયેલો ચન્દ્ર છુટો
માય છે. ને વિજયા ઉપર એક સામદ્ર
તેજ દોળાતું હોય એમ અજવાળું પડે
છે. પ્રતાપ સામે ઉભેલી સ્ત્રીને જુએ છે
ને સ્વેગ ઉભો થઈ જાય છે. ત્હની
આંખોમાં ઓર ચળકાટ ચમકે છે.

પ્રતાપ : દેવી, દેવી, ત્હમે કેવાં અપૂર્વ છો.

વિજયા : મહારાં સ્વામી જેવી નહિ.

એક માઠ વાદળી ચન્દ્ર ઉપર ફરી
બળ છે. પ્રતાપ વિજયાને ઓળે લે છે.
ચોડીવાર નિસર્ગ સમાધિવશ હોય એમ
લાગે છે.

વિજયા : નાથ, આપણે જશું ? ખરેખર થશે એટલે બાપુજી જાગશે. તે ખેલાં આપણે ધણે દૂર જતાં રહેવું જોઈએ.

પ્રતાપ અચાનક કંપે છે. તહેના મ્હોંપરના કાવો બદલાય છે પણ વિજયા તે જોતી નથી.

પ્રાણ, કેમ શું છે ?

પ્રતાપ : (જરા અચકાતો) ના, કાંઈ-કાંઈ નહિ. આ પથ્થર હાથે એટલે મ્હને અય લાગ્યો.

વિજયા : (આશ્ચર્ય પામતી) આ પથ્થર ! એ હાથે તોથી ભય થયો ?

પ્રતાપ : (જરાક હસતો) કે રખે મ્હારી રસિકાને કાંઈ થાય.

વિજયા : (ધીરેથી) મ્હારા ચતુર !

વિજયા પોતાનું કપોલ પ્રતાપના મ્હોં સાથે દાખે છે. એટલામાં સણસણાટ કરતું એક તીર આવે છે ને બરાબર વિજયાના પગ આગળની જમીનમાં અર્ધ પેસી

નય છે. વિજયા ઉતાવળે તે ખેંચી કાઢે છે. પ્રતાપ ઉભો થઈ નય છે. તહેના મ્હોં પર ગંભીરતાનાં ચિહ્નો છે.

પ્રતાપ : એ શું ? ક્યાંથી આવ્યું ? કાઠએ આપણને નેયાં હશે ?

વિજયા : (હાથમાં તીર હલાવતી, હસતી હસતી) ના, નાથ, આ તો મોરના પીંછાવાળું તીર છે. દુર્ગા કહે છે કે વખત ભરાતો નય છે.

પ્રતાપ : (સાશ્વત) તે શું એમણે આ મોકલ્યું ? આટલે દૂરથી આમ સચોટ તીર એ ફેંકી શકે છે એમ ?

વિજયા : ઓહો ! એમાં શું ? એટલું તો હું પણ કરું. દુર્ગાનું નિશાન તો રાણુચોકીમાં મશહૂર છે; પણ હવે, આપણે ઝડપ કરવી જોઈએ. થોડો પણ અધીરો મતો હશે.

પ્રતાપ : વિજયા !

પ્રતાપનો અવાજ મરેલાંના અવાજ જેવો અમાનુષી લાગે છે.

વિજયા : કેમ, નાથ ?

પ્રતાપ : હું ત્હમને આજ ને આજ શી રીતે લઈ
જાઉં ? હજી તો અધી તૈયારી પૂરી નથી થઈ.

વિજયા ચમકે છે. તે એકધારે પ્રતા-
પને બોલે રહે છે. લેની આંખો લીની
યાય છે

વિજયા : તૈયારી ? તૈયારી શાની ? નાથ, આપણે
ચળા તૈયારી શાની જોઈએ ? થોડા ને દધિયાર હોય તો
અસ..

પ્રતાપ : (જીભ કચડતો હોય તેમ) હા, બરાબર છે;
પણ મ્હારો થોડો અચાનક આજેજ માંદો પડી ગયો.

વિજયા : નાથ, કેવાં માદાં શુકન.

પ્રતાપ : દેવી, ત્હમે આમ વહેમી ના થશો. બધું
સાફ જ થશે. ત્હમે જરાયે ચિંતા ના કરશો.

વિજયા : (જાણે પસ્તાવો કરતી હોય તેમ) બરાબર છે.
અરેરે, હું કેવી અત્રધ્વા કરું છું. સિસોદિયા વીરની
ચીતે ચિન્તા શાની હોય ? (જરા વાર રહી) નાથ,
ચાલો હું બાપુજીની થોડી છોડી લાવું.

વિજયા ઉભી થાય છે, પ્રતાપ હોને વારે છે.

પ્રતાપ : વિજયા, કન્યાને લઈ જવાય પણ મન લઈ જઈએ તો ચોર કહેવાય. તે સિસોદિયા.....

વિજયા : ક્ષમા કરો; મ્હને એ વિચારજ ના આવ્યો. પણ—

પ્રતાપ : પણ કંઈ નહિ, વિજયા, અનુકૂળ દિવસે આપણે જતા રહેશું.

વિજયા : (જાણે બળકટી હોય તેમ ધીરથી) : મેં તો સાંભળ્યું હતું કે સિસોદિયા વીર અતિકૂળ દિવસને પણ સાનુકૂળ કરે છે.

પ્રતાપ : વિજયા, દેવિ, બોલવે શું? વખત આવે ત્યારે જો જો. (કાંઈક યાદ કરતો હોય તેમ) લઢાઈ જીતે તે શરો, લઢાઈ લખે તે તો લેખક.

વિજયા : (સહર્ષ) અમર રહો, મહારા સાંભાળ્ય, ખરું છે; રણ જીતે તે શર; રણ ગાય તે તો ભાટ.

પ્રતાપ : અરે હા, એ રણ ને ભાટ તો યાદ ન આવ્યાં, પણ અર્થ તો લગભગ સરખો છે.

વિજયા કાંઈ સમજતી ના હોય તેમ જોયા કરે છે. એટલામાં બીજું એક તીર આવે છે ને જમીન પર પડે છે. વિજયા તે જુએ છે ને ઉભી થઈ જાય છે.

વિજય : નાથ, સ્વામી, બાપુજી જાગ્યા લાગે છે.

પ્રતાપના હૃદયમાં કૈંક કંઠ શરૂ થતું હોય તેમ લાગે છે

પ્રતાપ : હં—હં—તે તેમાં શું ? (જરા ઉશ્કેરાઈને) દેવિ, ત્હમારા બાપુજી એકલાને જ તરવાર ફેરવતાં આવડે છે શું ?

પ્રતાપના મોં પર અપૂર્વ ભાવ ખીણે છે વિજયા સગવડ તે જુએ છે પણ જોતજોતામાં તે ભાવ અદૃશ્ય થાય છે.

પ્રતાપ : પણ ત્હમે કહો છો તો હું જાઉં છું. આપણે ધણું ખર્ચ વિજયાદશમીએ જમશું.

વિજયા : (ઉતાવળે) પ્રાણ, વિજયાદશમીને તો હજી બહુ વાર છે. ત્યાં લગી હું એકલી કેમ કરી રહું ?

પ્રતાપ : પણ દરમ્યાનમાં હું અહિં આવ્યા કરીશ, પછી શું ?

વિજયા : (અચકાતી) પણ-પણ—

પ્રતાપ : પણ શું ?

વિજયા : સ્વામી, દુગીતે એ નહિ ગમે. અત્યારે જ હું પાછી જઇશ ત્યારે મ્હને શું શું કહેશે. નાથ.....

વિજયા પ્રતાપ પાસે નાથ છે, પ્રતાપ ત્હને દ્રવ્ય પાસે લે છે.

પ્રતાપ : પણ ત્હમે કહેજો ને કે વિજયાદામીએ—

વિજયા : નાથ, એ કાંઇ એને ગળે નહિ લિતરે. એ તો કહે છે કે કન્યા લીધા વગર પાછો ફરે એ કાં તો કાયર કે કાં તો ચોર.

પ્રતાપ વિજયાને દૂર હાસેલી મૂકતો હોય તેમ દૂર કરે છે.

પ્રતાપ : (જરા ગુસ્સા સાથે) : વિજયા, હું આ અપમાન સહન કરવા અહિં નથી આવ્યો, સમજ્યાં ?

તમારે બાલુવું નોંધ્યે કે હું અહિંને। આસિસ્ટન્ટ
કન્સેક્ટર છું.

પોતે શો ભયાનક ગુન્હો કર્યો છે.
તે ન સમન્તવું હોય તેમ વિજયા ખસી-
યાણી પડે છે.

વિજયા : ના, નાથ, દુર્ગા જાણે છે કે આપ સિસો-
દિયાકુળદીપક છો. તેથી તો એણે મ્હને આટલી પણુ ધીરી.

ખુરોડનાં ગાજવાળાં જણાય છે તે
જોઇ.

પ્રતાપ : વિજયા; દશમે ત્યારે હં.

પાસેના ઝાડ પાસે કંઈક અવાજ
થાય છે. ખેઉ શ્વાસ રૂંધી ઉઠ્યા રહે છે.
જોરાવર ઉતાવળે આવે છે.

જોરાવર : બાપુ, બાપુ, સ્હામેથી ફાઇ આવે છે.

વિજયા : વીર, ત્હમે જતા રહો.

જોરાવર : એટલો વખત નથી; પકડાઇ જઈશું; આ
ઝાડની પાછળ સંતાઈએ. પણુ બા ત્હમે.....

પ્રતાપ : હા, હા, ચાલ. એતું કાંઈ નહિ. એતું તો આ ધર છે.

બેઉ ઝાડની એથે સંતાય છે.
વિજયા ગાગળ જવા માંડે છે દુર્ગા
આવે છે.

દુર્ગા : (ધીરથી) બાપુજી આવે છે.

વિજયા : (સભય) બાપુજી !

દુર્ગા : ચૂપ, આવી પહોંચ્યા છે.

હરપાળજી એક વેલના મંડપમાં
યઈ બહાર આવે છે. એમના હાથમાં ઉધાડી
તરવાર છે.

હર : કાણ છે એ ?

દુર્ગા : કાંઈ નહિ, બાપુજી, એ તો અમે છીએ-હું
તે વિજયા. હું વિજયાને બરાબર નિશાન મારતાં શિખવું છું.

હર : એમ કે ? મેં તો જાણ્યું કે કાંઈ ભરાયું છે.

દુર્ગા : બાપુ, કોઈના શા રામ રમે છે કે અહિં આવે.

હર : બરાબર છે. તે વિજયાને હજી તીરકામફું..

આવડયું કે નહિ? (વિજ્યાને) વિજ્યા, હવે તો અટ
શીખી જા. ગગનગઢમાં તો બધું આવડતું જોઈશે.

દુર્ગા : એ બિચારી મહેનત તો કરે છે તે શીખી જશે..

એટલામાં હેમની પાછળ, પ્રેતાપ ને
જોરાવર સંતાપ્યા છે ત્યાં આડ પરથી
એક પંખી કાંઈક નીચે નાચે છે તે પ્રેતા-
પના માથા પર પડે છે. પ્રેતાપ ચમકે છે
અને તેથી અવાજ થાય છે, હુરપાળ તે
અવાજ સાંભળે છે ને પાછળ જાય છે.

હર : દુર્ગા, ત્યાં કાંઈ છે.

દુર્ગા : બાપુ, ત્યાં કાંઈ હોય? કાંઈ જનાવર હશે.

હર : ના, ના, રાખ મૂકેને જોવા દે

વિજ્યા ગભરાતી હોય તેમ દેખાય છે..

દુર્ગા : બલે. (વિજ્યાને) વિજ્યા, ચાલ, પેલા સામેના
આડ પર પેલું ફળ છે તે વિંધ જોઈએ.

હર : હું જોઈ તો ખરા.

દુર્ગા : સાહે, બાપુ.

હરપાળજી પ્રતાપ સંતાપો છે તે તરફ જાય છે. દુર્ગા પણજી જોતો છે. અને આંખો મીચી દઈ, હોઠ કરડી, હરપાળના પગ પર તીર તાકે છે અને ત્હેને વીંધે છે. દુર્ગાના મ્હોં પર અંતર ચીરાતું હોય તેવી વેદના જાણાય છે. હરપાળજીથી એક ધીરી ચીમ પડાઈ જાય છે. દુર્ગા તીરકામઠું વિજયા પાસે ફેંકી દઈ દોડી જાય છે હરપાળ જમીનપર ખેસી જાય છે ને તીર જોતી ઢાંઢે છે.

દુર્ગા : બાપુજી, જૂનમ થયો. મોઢ વિજયાને હજી નિશાન લેતાંયે નથી આવડતું તે લક્ષ્મને વીંધી નાંખ્યા.

હર : કાંઈ નહિ ખેટા, જરા અમથું જ વાગ્યું છે.

હરપાળ પગ ખતાવે છે. એમાંથી દોહી વહી વહ્યું છે. દુર્ગા ચીર ફાડી પાટો બાંધે છે. વિજયા પાસે આવે છે ને રડતી ઉભી રહે છે. હરપાળજી ત્હેને જુએ છે.

હર : વિજયા, ખેટા, રડીશ નહિ હેં. એ તો હોય. ચાલ જોઉં, મ્હને હાથ દઈ અંદર લઈ જા, ને દુર્ગા, તું જો તો ખરી કે અહીં કોઈ છે ખરું કે નહિ.

હરપાળજી ઉભો થાય છે. વિન્યા
તહેને ટેકો આપે છે. ને ખેલ ધર તરફ
નય છે. દુર્ગા આંસુ લૂછતી તહેમને જોઈ
રહે છે. ખેલ અદૃશ્ય થાય છે. એટલે
પ્રતાપ સંતાપો છે ત્યાં ઝાડ પાસે નય છે.

દુર્ગા : પ્રતાપસિંહજી, જાવ, જતા રહો. સારા શુક્રને
નીકળ્યા છે. તે જીવતા ઘેર જાવ છો.

પ્રતાપ અને જોરાવર બહાર આવે
છે. દુર્ગા આગળ માથું નમાવી પ્રતાપ
નમન કરે છે.

પ્રતાપ : આપે મહારો જીવ ઉગાર્યો.

દુર્ગા : પણ મહારે માથે ધોર પાપ બેઠું.

પ્રતાપ : હા, એ ભૂંડું દ્વિયું. કાયદેસર તો તહે
જેલમાં જાવ; ખરેખર અત્યાચાર થયો; પણ ખીજું શું
થાય?

જોરાવર તિરસ્કાર સાથે પ્રતાપ
સામું જુએ છે; અને પ્રતાપે પહેરેલી
તરવોર મ્યાનમાંથી જરાક ખેંચી ખખ-
ડાવી પાછી મૂકે છે.

દુર્ગા: (ધીરથી) કાણુ ?

હીરા અચાનક પૂછાયલા સવાલથી
સ્તબ્ધ થાય છે; જરા ચમકે છે અને સામે
ઉભા રહેનારાંને જુએ છે.

હીરા: કાણુ દુર્ગાબા ? એ તો હું હીરા.

દુર્ગા: હીરા ? તું કેમ આવી ?

વિજયા અધીરી થઇ સાંભળી રહે
છે. હીરા ઉત્તર નથી આપતી.

વિજયા: બોલને હીરા, શું છે ?

હીરા: બાં, શું બોલું ? બોલવા જેવું નથી.

દુર્ગા: (સખ્તાઇથી) કેમ ?

હીરા: બાં, મ્હારી ભૂત્ર થઇ.

દુર્ગા: કેમ શું છે ?

હીરા: બા, મેં ત્હમને દ્રસાયા. મ્હારી ભૂત્ર થઇ

વિજયા આગળ આવે છે.

વિજયા: શાતી ભૂત્ર થઇ, હીરા ?

હીરા: બા, બા, શું કહું ? મ્હને આ બધી બબર
નહોતી. મેં તો હમણા જ બાણુ, બા.

દુર્ગા : તેં શું જાણ્યું ? બધું કહી મરને.

હીરા : બા, મદારા બાપુએ ખોટું વચન આપ્યું છે.

વિજયા : હેં ?

હીરા : હા, બા. મેં હમણાં જ જાણ્યું.

વિજયાના ગળામાંથી દૂસકાંનો અવાજ આવે છે. દુર્ગા તહેને પાસે ખેંચે છે.

દુર્ગા : હીરા, બધી વાત કહે જોડે.

હીરા : બા, બાપુના એક મિત્ર આવ્યા છે. બાપુ હેમની જોડે આ વાત કરતા હતા તે મેં સાંભળ્યું; બાપુ કહેતા હતા કે એમણે કેં નક્કી વિચાર નથી કર્યો. ને હજી તો એમને બે મન થાય છે.

દુર્ગા : હીરા, આ સાચું કહે છે ?

હીરા : હા, બા. મહેને થયું કે મેં પાપ કીધું તેથી દોડતી અહીં આવી ને બા.....(અટકે છે.)

દુર્ગા : શું ?

હીરા : (હૃથી) બા, બાપુ એમના મિત્ર જોડે અસારે અહિં આવવાના પણ છે.

દુર્ગા : (હોઠ કરડી) એમ કે ?

હીરા : હા, બા.

દુર્ગા : પણ તારી વાત ખરી છે ત્હેનું એ'ધાણ શું ?

હીરા : બા, આવી વાતનું તે કે' એ'ધાણ હોય, પણ જૂઠું કહું તો મ્હને અંગા લવાની પૂછે. પણ બા, બાપુને ખબર ના પડે હં. એ તો આપણી એકબીજા એટલે અહિં આવી; નહિ તો.....

દુર્ગા : (તિરસ્કારથી) હા, હા, સાહે.

વિજયા : (રડતી) બહેન.

દુર્ગા : વિજયા, તું આવી કેવી ! એમાં શું યુ' !
(હીરાને) હીરા, એ ક્યારે આવશે ?

હીરા : બા, કહેતા'તા કે મધરાતના ચોત્રડિયે આવશે.

દુર્ગા : સાહે, તું જ જતી રહે. ને કાલે આવજો.

હીરા જવા માંડે છે.

હં, પણ રાખ, ઉભી રહે. તું વિજયા પાસે જરા બેસ તો; હું અબગડી આવું છું.

દુર્ગા બીજા જ.

વિજયા : (ધીમા સાહે) પણ એમણે આમ કેમ કયું ! મ્હને.....(રડી પડે છે.)

હીરા : બા, બા, આમ શું કરતાં હશે ? મનખા અવતારમાં તો આવું થાય પણ ખરું. મ્હારે જે એવું જ થયું હતું. તેથી તો મ્હને લાગી આવ્યું ને હું અહીં સહેવા આવી.

વિજયા એકદમ ઠાર થાય છે.

વિજયા : (હિતાવળે) ખજરદાર કેં બોલી તો. હું કેં ત્હારા જેવી નથી, સમજ ? જીલ જ કાપી નાંખીશ.

હીરા : ના, બા, મેં એવું ક્યાં કહ્યું. હું તો...

વિજયા : સારું મ્હારે નથી સાંભળવું, તું શા સારું અહીં આવી !

હીરા : પણ બા, મ્હને શું ખબર.....

દુર્ગા આવે છે. ત્હેના હાથમાં વસ્ત્રથી બાંધેલી કેંક ચીજ છે. ત્હેનો મ્હેરો બીહામણો લાગે છે. ત્હેના હાથ ટુટે છે.

દુર્ગા : હીરા મ્હારું એક કામ કરીશ ? ત્હેને ખુશ કરીશ.

હીરા : હા, બા, શા સાર ના કરે ?

દુર્ગા : (પેલી ચાજ આપતી) આ લે ને કાલે સ્વપારે તંબુના ખેતર આગળ ઉભી રહેજો; ને મહતે જીએ કે તરત. આ ત્હારા બાપુને આપજો. આપીશને ?

હીરા : ભલે બા.

દુર્ગા : પણ કૈં જૂઝ કરીશ કે એમાં શું છે તે જોઈશ તો ત્હને અંબા લવાનીના શયય છે.

હીરા : સારું, બા.

દુર્ગા : સારું, ત્યારે તું જા. જોજો જૂઝતી ના, હો કે.

હીરા જાય છે

દુર્ગા વિજયાના મ્હોં સામું જીએ છે. દુર્ગાની આંખમાં આંસુ આવે છે. વિજયા ન જીએ તેમ તે લૂછે છે અને વિજયાને ખોતાના ખોળામાં સુવાડે છે. વિજયાનાં આંખોમાંથી આંસુનાં પૂર વહે જાય છે ત્યારે હિરા! નિઃશબ્દ છે. એટલામાં કે પુરેપો વડો કુદી આવે છે. દુર્ગા વિજયાને ઉઠાડી પાસે ખેસાડે છે. આવનારા

એની નજર ધર તરફ છે એટલે તેઓ
દુર્ગા તથા વિજયાને જોતા નથી.

પ્રતાપ : (જરાફ આગળ આવી ઉભો રહે છે.)
ચંદુનંદન, અદ્વિ તો કોઈ લાગતું નથી. મ્હને તો શંકા
થાય છે કે તારુથી નીકળતાં મ્હારી ડાબી આંખ ફરકી
હતી તે અપશુકન સાચા હોય.

ચંદુ : અરે નારે, એ બધા બહેમ છે. બહુ મોઢું
અધું તે જતી રહી હશે.

પ્રતાપ : ના, ત્હને બબર નથી. એ લોક કે આપણા
જેવાં નથી. એ તો યુગો સુધી અનંત અંધારામાં રાહ
જુએ એની છે અને મ્હને દુઃખ પણ તેથી જ થાય છે કે
આવી નિર્દોષ ને શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી સાથે મ્હારે કપટરમત રમવી
પડે છે.

દુર્ગા : (એક બાજુએ) બહેન, સાંભળ્યું ? હીરા
સાચું કહેતી હતી.

ચંદુ : એ તો કીક : એ તો બધું ગોળગોળ સમજાવી
શકીશ. તું નચિંત રહે. પણ એ અહીં છે જ નહિ પછી
કોને સમજાવું ?

પ્રતાપ : (નિઃશ્વાસ ખેંચતો હોય તેમ) હા, ત્યારે શું કરીશું ?

દુર્ગા પોતાનાં વસ્ત્ર તળે સંતાડેલાં ધનુષ્યબાણ સજ્જ કરે છે. વિજયા તહેના હાથ પકડે છે.

વિજયા : (ધીરથી) ખૂંદન, ખૂંદન.....

દુર્ગા : (સખ્તાઈથી) ચૂપ. તું શું જાણે ?

પ્રતાપ ધર તરફ નજર કરે છે એકલામાં દુર્ગા પણજ ખેંચે છે અને એક ક્ષણમાં એક તીર પ્રતાપ તરફ 'ધસતું' આવે છે. ચતુર્નંદન તે જુએ છે ને પ્રતાપને દૂર કરવા જાય છે. પ્રતાપ ચમકે છે ને તીર તહેના પગને છેદે છે. પ્રતાપ જૂમ પાડી દઈ ખેંસી પડે છે. વિજયા ચીસ પાડી ખેભાન થઈ જાય છે. દુર્ગા તહેને ઝાલી લે છે; અને તહેને ઉંચકી ધર તરફ જાય છે. ચતુર્નંદન પ્રતાપનો પગ તપાસે છે)

ચતુ : બહુ વાગ્યું ?

પ્રતાપ હા.

પદ્મ : (પગ તપાસી) ત્રીધાથો નથી, જરાક છેદાથો.
જે. એ કોણુ દમે ? કોઈ મધુ અદોયા, જે જાણુ દતાં.

પ્રતાપ : પછી કદીશ. દમણાં અદોયા કહં જા.

પદ્મનાભ પ્રતાપને દેકે. આંખે છે.
એક જગ છે.

પ્રતાપ પડે છે.

પ્રવેશ ૪

રહવાર. સ્વયં: પ્રતાપસિંહનો નામ

ચદુ : જગરાં લોક છે, બીજું શું ?

પ્રતાપ : મેં તો કહ્યું જ હતું ને. તું તો કહેતો હતો કે સમજવી શકીશ. એ લોક સમજી શકે જ નહિ. એમ ને એમ એક આદર્શ પાછળ રાજપાટ ને જીવ ખોયા. ખરેખર, આવાં માણસો જો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં શિખે તો કેવું સારું ?

ચદુ : ના, કાજ રાતના અનુભવ પછી મ્હારો મત બદલાયો છે. બલ્કે હું તો આ લોકની દિંમતથી અંજાઈ ગયો છું. મ્હારી મા આવી બહાદૂર નહોતી તર્યાં જ અત્યારજાગી હું કાંઈ સમજતો નહોતો.

પ્રતાપ : ત્યારે શું તું વટલ્યો, એમ ?

ચદુ : હા, પૂરેપૂરો. અને એ પણ ચોક્કસ છે કે એમને બુદ્ધિવાદ શિખાડવા જતાં આ વીરત્વ પણ ગુમાવીશું. ગમે તેમ કરી આ વીરત્વ કાયમ રાખવું જોઈએ.

પ્રતાપ : ત્યારે મ્હને તું શું સલાહ આપે છે ?

યદુ : એ જ કે એનો સ્વીકાર..... (કેંક અવાજ સંભળાય છે.) અરે અચાનક આ શું છે ?

પ્રતાપ ઉભો થાય છે ને ધીરે ધીરે બારણાં પાસે જાય છે રસ્તા ઉપરથી ખૂબ લોકો જતા હોય છે તે નેઈ પાછો આવી ખેંચે છે.

પ્રતાપ : કેં નથી : કાંઈ મરી ગયું લાગે છે. હાં, તે તું -શું કહેતો હતો ?

યદુ : મેં કહ્યું ને. એનો સ્વીકાર કર.

પ્રતાપ : એમ ?

હીરા ઉતાવળે પગે અંદર આવે છે. પ્રતાપ આશ્ચર્ય પામે છે.

તું કેમ ગમે ત્યાં દોડી આવે છે.

હીરા : બાપુ, ભૂતી ગઈ; પણ કાંઈ માણસ આ આવી ગયું છે. ને બાપુને કહેણ મોકલ્યું છે કે સિસોદિયાનું થોડું લોહી હોય તો આ પહેરજો. (વસ્ત્રમાં કાંઈક વસ્તુ આપે છે.)

પ્રતાપ ચમકે છે ને ચદુનંદન સામું
જોઈ તે વરતુ લે છે

પ્રતાપ : શું છે ? કાણે આપ્યું છે ?

હીરા : બાપુ, મહેને શું ખબર ? કાંઈક આપી ગયું.

પ્રતાપ વસ્ત્ર ઉઢેલે છે. અંદરથી
એક લોહાની કડી નીકળે છે.

પ્રતાપ : (ચદુનંદન સામું જોઈ) સહમજ્યો ?

ચદુ : હા, એણે જ મોકલી છે. હું ત્હારી જગાએ
પાઉં તો હાંદગીલર પહેરી રાખું.

પ્રતાપ વિચારમાં ઉભો રહે છે.

હીરા : બાપુ, કાંઈ જાણ્યું ? હરપાળજીનાં વિજયા
પૂર્વે મરી ગયાં.

પ્રતાપ : { હે ?

ચદુ :

હીરા : હા, બાપુ. (બહાર આંગળી કરી) આ
સ્મશાન લઈ જાય.

પ્રતાપ ઉતાવળે બહાર નીકળે છે. બહાર-
રતું લોક વિજયાના રાજ સાથે પ્રતાપને

છેલ્લું દર્શન આપી અદ્યથ થાય છે. પ્રતાપ આંગો દાખતો! અંદર આવે છે. ત્હેના હાથમાં લોઢાની કડી છે. આવેશ બાર તે પોતાના ડાળા હાથ ઉપર ચઢાવે છે. હીરા બહાર નય છે. થોડાવાર પ્રતાપ અને ચંદુનંદન વિચારમાં ખેંચી રહે છે.

પ્રતાપ : જોડું ? હું કહ્યા કહું છું તે આજ, બધી લાગણીઓ જ. બુદ્ધિનો છાંટો નહિ. આમ ને આમ રાજપાટ ગુમાવ્યાં.

ચંદુ : (ઉભો થઈ જઈ) પ્રતાપસિંહ, માફ કરો, અદાર મગજ ભરે છે. હું કાંઈ જ વિચાર કરી નથી શકતો. (આંટા મારે છે. પછી) અહને તો એટલું લાગે છે કે તદમારા ને દેશનાં નસીબમાં એ સ્ત્રીરત્ન સરખાયલું જ નહિ. આવી સ્ત્રીઓ જશે એટલે આપણે પરવારી જશું; ખીલતું કાંઈ નહિ.

જોરાવર દાખલ થાય છે.

જોરા : બાપુ, કાંઈ સાંકું આવ્યા છે.

એક યુરોપિયન દાખલ થાય છે. પ્રતાપ-સિંહ ત્હેને જોઈ ઉભો થાય છે અને લંગડાતો રહામે નય છે.

પ્રતાપ : અહો, મેકસવેલ, ત્હમે ક્યાંથી ? મજામાં છો ?

મેકસવેલ : હા, ઉપકાર થયો. પણ આમ કેમ ?

પ્રતાપ : (જરાક અચકાઈ) આ, આ તો જરા થોડેથી પડી ગયો હતો.

જેરાવર પ્રતાપ સામું જુએ છે.

મેકસ : મણો દિલગીર છું. હું, મ્હને તો વેસ્ટે મોકલ્યો છે. પેલી ખખર કાઢવા. કાંઈ મદદની જરૂર છે ?

પ્રતાપ : નારે, ખટપટ લાગતી હતી ખરી. પણ ખાલી વહેમ જ હતો. આજે જ એના કુટુંબમાં દાખલું મરાજ થયું છે. બાકી બીજું બધું શાન્ત છે. હું પણ આજે જાઉં છું.

મેકસ : એમ, ઠીક ત્યારે હું રજા લઉં ?

પ્રતાપ : હા, સાહેબજી.

મેકસવેલ અને જેરાવર નીચે છે.

થદુ : પ્રતાપસિંહ, આ આપણા બુદ્ધિવાદ કરતાં વિજયાનો લાગણીવાદ વધારે સફલ નહિ પણ પવિત્ર છે. એમ નથી લાગતું ?

પ્રતાપ વિચારમાં પડ્યોઃ હોય તેમ
જેમ છે. ચોટલામાં કોણીએ પહેરેલી કડી
તરફ તોળી નજર નાંચે છે.

પ્રતાપ : શું ? હા—કદાચ ત્હારી વાત ખરી છે. પણ-
પણ શું કરીયે ? આજે તો મેં આદર્શો બધા જ અશક્ય
લાગે છે. પછી શું થાય ?

પડેલો પડે છે.

2019

પાત્રો:

નારાયણ.... જયશ્રી.

નવીનચંદ્ર $\frac{૧૧}{૨૦}$ સૂશ્રુતા.

તનુષુખ....

રમાકાંત....

પ્રવેશ ૧

એક નાના ઘરના ઓરડામાં નારાયણ શેતરંજી પર પુસ્તક વાંચતા પડ્યા છે. અવારનવાર તે વાંચતા ખટકી જાય છે ને વિચારમાં પડતા હોય તેમ લાગે છે. સામે ખુરશી પર જયશ્રી રિમાલ રુથતી બેઠી છે; ખુણાની બારીએ સુશ્રુતાબહેન રસતેથી પસાર થતાં લોકોને નોંતાં બેઠાં છે. ત્હેની પાસે તબુ અને રમાકાંત શેતરંજી રમે છે. થોડી વાર ઓરડામાં ચુપકાઈ હોય છે.

નારાયણ : [અરમાં કપાળે ચઢાવી] કીકી, આ તો બયંકર માણસ લાગે છે.

બધા નારાયણ સાથે જુએ છે. તે બેઠા થાય છે.

જયશ્રી : [ત્હેમની સામે જોઈ] કોણ ?

નારા : આસ્તો; આ ત્હારો કુકનિ-શું એનું નામ શું છે ? [ચોપડીમાં જુએ છે.] આ નવીનચંદ્ર.

જય : બયંકર !

રમાકાંત : કોણ, નવીનભાઈ બયંકર ?

બધાં ખડખડ હસી પડે છે. સુશ્રુતા
ખારીએથી જનારાને જોતાં અટકી નારાય-
ણની સામે જુએ છે.

નારા : કેમ ત્હમે છોકરાંઓ હસો છો કેમ ? એમાં
હસવા જેવું શું છે ?

સુશ્રુતા : એ તો બાળકો છે.

બધાં ફરી વાર ખુબ હસે છે.

નારા : પણ રાખો તો ખરાં. છોકરાંઓ ! કેમ
ત્હમે આમ હસો છો ?

જયશ્રો રમાલ ટેબલ પર ફેંકી દઈ
નારાયણ પાસે આવી બેસે છે.

જય : ત્યારે હસીએ નહિ તો શું રડીએ ? ત્હમે
કેવું બોલો છો ?

નારા : એટલે ?

જય : એટલે શું વળી ? નવીનચંદ્રને ભયંકર કહો તે...

નારા : (જરાક સખ્તાઈનો ડોળ કરતો હોય તેમ)
છોકરી ! ત્હારા કરતાં મેં વધારે દીવાળીઓ જોઈ છે,
સમજ ?

જય : પણ કાકાજી, તહમે એને નથી જોયો તે મેં જોયો છે.

નારા : તેં જાણેને જોયો હોય.

જય : પણ.....

નારા : શું ?

જય : કાકાજી, એ માણસ તો ભયંકરથી તદ્દન જુદો જ છે.

નારા : તું શું સમજે ? (કેંક વિચાર કરતો હોય તેમ જુએ છે.)

તનમુખ : પણ કાકા ! તહમે જાણી એને ભયંકર કહો છો ?

નારા : તે...તે...હું જાણું છું.

સુશ્રુતા સામે લેની નગર જાય છે,
પણ સહસા તે નગર વાળી લે છે.

રમા : તહમે કહો એ સાચું, નારાયણજી, બાપી એ બીચારો છે તો સાવ દીલોપોચો. શેરીમાં કાઠ મરી જાય તો એ રહે; અરે, કાઠ જરા અમથું માંદું પડે તો એ એના હોસકોસ ઉડી જાય. કેમ મહોટી જુદેન, ખરું ને ?

શુ : હા, મીઠો છેકરો છે.

તન : અરે કાકા, એ તો મરતાંને મરના કહે
! છે.

જય : અને ઠેવી સરળ છ'દગી હવે છે !

નારા : (વિચારમાં પડતો હોય તેમ) એમ ? ત્યારે
કેમ ?

જય : શું આમ કેમ !

નારા : (ચોપડી સામે જોતો, બહુ બળપડતો હોય
તેમ) બધું એવું જ છે.

જય : શું એવું છે ?

નારા : આ, આસ્તો ચોપડીમાં.

જય : ચોપડીમાં ?

કરીવાર બધા હસે છે.

રમા : કેમ, ચોપડીમાં આપને શું લાગ્યું ? અમને
તો કેં નથી જણાતું.

જય : હા, કાળજી અમને બતાવો, એમાં ભયંકર
શું છે ?

તન : મહને તો કે' ન જણાયું. મેં તો બધી કવિ-
તાઓ બે ચાર વાર વાંચી પણ એકે ભયંકર નથી લાગી.

નારાયણ ચોપડીનાં પાન ફેરવ્યા કરે
છે. બધાં હસવાનું દાણી એની સામે
જોતાં બેસે છે, થોડીવાર પછી

નારા : ફાણુ જાણે, હું સમજવી નથી શકતો; પણ
મહને સમજ પડે છે. આમ એકેક કાવ્ય તો ભયંકર નથી
લાગતું; છતાં મહને એમ થયાં કરે છે. હા, બધું એવું જ છે.

જય : ત્યારે તો કાકાશુ ! ત્હમે એમને જરૂર મળ્યો;
પછી એ લાગણી નહિ રહે.

તન : અત્યારે જ બોલાવને.

જય : હા, હા, રમાકાંત ત્હમે બોલાવી લાવો.

રમાકાંત ઉભો થાય છે.

રમા : જાઉં ?

જય : હા, જાવને. કાકાશુ જુઓ તો ખરા.

રમાકાંત જાય છે.

નારા : મહને બહુ નવાઇ લાગે છે. તે શું એની

હાંદગી બહુ સામાન્ય છે ? કશું જ અસામાન્ય નથી એમ ? [જાણે બબડતો હોય તેમ] એવું જ હોય છે

જય : હા, વળી જરા નહિ.

નારા : કીકી, તું એને ખરાબર જાણે છે ?

કરીવાર બધાં હસે છે

જય : હાસ્તો, રોજ અહીં આવે છે; અહીં પાડોશ-માંજ રહે છે. કેમ, બહેન ?

સુશ્રુ : હા.

નારા : કીકી, દેખાવે કેવાક છે ?

જય : ખીચારો સસલા જેવો છે. મહેરાં તો એને ડુએલો ઉંદર કહે છે.

સુશ્રુ : શું આમ બકબક કરે છે ? જરા તો જ્ઞાન રાખ.

તન : પણ એ છે જ એવો ત્હેમાં બીજાનો શો વાંક ?

એટલામાં દાદર ઉપર પગલાંનો અવાજ થાય છે. બધાં દાદર તરફ નજર કરે છે. રમાકાંત અને નવીન મેડે આવે છે.

નવીન શરમાતો હોય તેમ નીચા
મેંઝે આંબે છે અને એક ખુણામાં બેસી
નય છે.

જય : નવીનભાઈ, આ મહારા કાકા આવ્યા છે.

નવીન : એમ કે ? બહુ સારું થયું. કયારે આવ્યા ?

જય : કાલે રાતે. ત્હમરાં કાબો એમને બહુ ગમ્યાં.

નવીન : એમ ?

જય : હા, તે ત્હમને મળવા માંગતા હતા.

નારાયણ એકીટ્ટે નવીન સામે
જોયા કરે છે.

નારા : હા, અને માફ કરજો પણ મેં ત્હમને ધણો
અન્યાય પણ કર્યો.

નવીન : કે' નહિ, હોય, આપ તો વડિલ છો.

નારાયણ નવીન સામે જુએ છે; જયશ્રી
નારાયણ સામે જુએ છે.

તનુ : અન્યાય શું ? કાકાએ તો ત્હમને દુનિયામાંથી
રદ કરી નાખ્યા હતા. કેમ જયશ્રી, ખરૂંને ?

જય : હા.

નારા : ચાલો, છોકરાંઓ ! ભુલ તો એક વાર બધાં કરે. ને મેં કરી હતી. (સુશ્રુતા ચમકીને નારાયણ સામે જુએ છે.) પણ નવીનચંદ્રભાઈએ મારી.....

નવીન : અરે, અરે, આપ એવું શું બોલો છો ?

જય : બધાં થોડીવાર ચુપ રહે છે.

નારા : મ્હને ત્હમારાં કાવ્યો ઘણાં અસામાન્ય લાગ્યાં.

નવીન : અસામાન્ય ? મ્હને તો એ બહુ જ સામાન્ય લાગે છે.

નારા : હા. ખાસ કરી આ કૃપાલનું કાવ્ય.

નવી : (સાશ્ચર્ય) એમ ? હું ધારું છું કે એ તો એક સાધારણ કાવ્ય છે. કેમ જયશ્રી જ્ઞેન, ત્હમે શું ધારો છો ?

જય : હા વળી, તદ્દન સાધારણ છે. એવાં વર્ણનો તો બધી કવિતામાં આવે છે. કેમ નહિ તનુભાઈ ?

તનુ : હા, એમાં તો કેં જ નથી; ઘટના પણ સાધારણ છે.

નારા : (જરા ચીઠાઈને) હવે સાર. ત્હમે લોક જરા સાંભળશો ?

નવી : હાહ, ખાટી મ્હને પણ એ વાન સાગી લાગે છે.

નારાયણ નવીન સામે ત્રેઈ રહે છે.

નારા : તે હશે. પણ મ્હને એમ નથી લાગતું. જે વખતે કૃપાલ શુદ્ધામાંથી બહાર આવે છે એ વર્ણન.....

જય : ઓહો, એવું તો બધી અંગ્રેજ કવિતાઓમાં હોય છે, કેમ નહિ નવીનભાઈ ?

નવી : હાહ, એ આખું વર્ણન એક અંગ્રેજ કવિતાની જાવારૂપ જ છે.

નારા : (એક આંખ નાની કરી) બધું જ ?

નવી : હાહ, સગસગ બધું.

નારા : હું એ જ પુછું છું : સગસગ કે બધું જ ? ત્યારે કૃપાલ પોતાની લાભીને...ચિત્રાને જોઈ ત્યાંથી જવા માંડે છે તે વખતે...(વિચારમાં પડી જતો હોય તેમ અટકે છે.) હું શું કહેતો હતો ? હા, તે વખતે એને કેંક-જરા ન જણાય એવી મહેનત પડતી હોય એમ લાગે છે, એ પણ પેલી અંગ્રેજ કવિતા ઉપરથી આવે છે ?

સુશ્રુતા નારાયણભાઈ સામે ત્રેઈ રહે છે.

નવી : પણ એવું કે આવતું જ નથી.

નારાયણ ગુરુસે થતો હોય, તેમ પુસ્તક ઉઘાડે છે અને પાન ફેરવે છે.

નારા : આ વીસમી લીટીમાં એવું નથી આવતું?

નવીન તે વાંચે છે. બધાં છોકરાંઓ નવીનના ખસા ઉપરથી ચોપડીમાં ડોકીયાં કરે છે.

નવી : એમાં એવું કે નથી; કેમ તનુભાઈ?

તનુ-જય : કે જ નથી.

નારા : એમ કે? કે નહિ; રહેવા દો. હું પણ આવું જ વર્ણન પેલી અંગ્રેજી કવિતામાં છે કે?

નવી : ના, જી, જરાતરા ફેર છે ખરો. પણ માપને શું લાગે છે?

નારા : કેમ લઘનને કે નથી લાગતું?

નવી : ના, જી.

નારા : સાચું કહો છો?

નવી : હા, જી, જુદું શા માટે કહું? કેમ આપને શું લાગે છે?

નારા : મેં તો કહ્યું. કૃપાલ ત્યાંથી કેંક મહેનતથી
ખસતો હોય તેમ લાગે છે. એ બે લીટીઓ બહુ જ
અસામાન્ય છે.

જય : પણ કાકાજી ! એમાં એવો એકે શબ્દ
ક્યાં છે કે એમાં મહેનત પડતી હોય એવો અર્થ આવે છે?

નારા : શબ્દ-હા; ખરું, શબ્દ નથી; પણ આ
શબ્દોની ગતિ ક્વી ધીરી ધીરી પડી અટકી જાય છે.
વધુ શબ્દ તો એકે નથી. શબ્દોની ગતિ અટકે છે એટલે
વાચકના વિચારો અટકી જાય છે અને પછી એ જ બાકી
રહેલો વિચાર કરવો પડે છે.

નવી : હામા કરો પણ મ્હારી એ ધ્યાન ખંડાર છે.

જય : કાકાજી મ્હને તો 'ખુશ હસવું' આવે છે.

નારા : તું એ ના સમજે, પણ નવીનચંદ્રભાઈ
સમજશે.

નવી : હાજી કહો બેમજા.

નારા : ત્હમે તો કવિ છો એટલે હું શું કહું? પણ
હું મ્હારી જાતનો દાખલો આપું. [સ્મૃત્વતા નારાયણ સામે

જુએ છે.] હું ન્હાનો હતો ત્યારે ચિત્રો દોરવાનો મહને શોખ હતો.

નવી : એમ ? ઘણા આનંદની વાત છે.

નારા : હા; પણ સાંભળો તો ખરા. એક વખત હું એક દાર પીધેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર દોરતો હતો. બહુ કર્ણ દર્શન હતું. એક સ્ત્રી-રહેને કલાક રહી ફાંસી દેવાની હોય; તેવી સ્ત્રીએ દાર પીધો હોય અને વધારે દાર માટે તે તલસતી હોય, એ પ્રસંગ હતો. મેં કહ્યું તેમ બહુ દુઃખદ પ્રસંગ હતો.

સુશ્રુતા : જો જયશ્રી આ કામક જાય છે.

કેમ ધ્યાન આપવું નથી.

નવી : ખરેખર ત્રાસદાયક.

નારા : હા. હવે થયું એમ કે તે રહવારે મહને એક સર્વાંગ સુંદર અનુભવ થયો હતો અને એ અનુભવનાં તરંગો મહારા હૃદયમાં નાચી રહ્યાં હતાં. સાધારણ રીતે તો હું પેલું ચિત્ર તે દિવસે ચીતરત જ નહિ; પણ પીરયંદ શેઠની ઉધરાણી આવી એટલે મહારે તે હાય ધરવું પડ્યું. પછી શું થયું જાણો છો ?

નવી : ના, છ.

નારા : મેં ચિત્ર પુરું કર્યું; ખીજું બધું ખરાબર થયું પણ કાણ જાણે અંદર શું આવી ગયું કે જ્યારે જ્યારે ચિત્ર જોઉં છું ત્યારે સ્ત્રી કેદી કરતાં પેલા રમ્ય પ્રસંગનાં સંભારણાં થયાં કરે છે; જાણે મહારા હૃદયના તે વખતના ધબકારા અંદર ઉતરી ના ગયા હોય. હવે સમજ્યા ?

નવી : હા, છ, સમજ્યા; પણ એવું તો કૃપાક્ષમાં કેં નથી થયું એની મહારી ખાત્રી છે.

નારા : ના, એવું જ નહિ પણ એના જેવું ઘણું બને છે.

નવી : ના, છ, ખરેખર કેં જ નથી. મેં તો એક સાધારણ વર્ણન ચીતરી કાઢ્યું હતું.

નારા : એમ, ઠીક. [ઉભો થાય છે.] ચાલો છાક-રાંઓ ! હું જરા ખહાર જઈ આવું [નવીનને] ફરી આવો ત્યારે મળજો.

નવી : હા જી, જરૂર. ચાલો હું પણ રજા લઉંશ.
નારા : આવજો.

નવીન જાય છે.
નારાયણ પેલું પુસ્તક ઉધાડે છે
અને કૃપાલનું કાન્ય વાંચે છે.

જય : કેમ કાકાજી ?

નારા : [વગર સાંભળ્યે] જીકો.

જય : જાવ, જાવ, બીયારાને આમ થું કરતા હશે ?

નારાયણ જવાબ આપ્યા વગર
અંદર જાય છે. બાંધાં તહેને જતો જોઈ રહે છે.

સુશ્રુતા : જયશ્રી, પેલું કાણુ જાય છે ?

પડેલો પડે છે.

પ્રવેશ ૨

રમાકાંતના ઘરમાં નવીનરાંદ્ર અને
રમાકાંત બેઠા છે.

રમા : હમને પણ ના સમજાયું ?

નવી : ના, હું જરા તરા સમજ્યો તો ખરો.

રમા : ત્યારે એ શું હતું ?

નવી : નારાયણભાઈ બતાવે છે એ તો ખરાખર છે.
મ્હને તે વખતે તો સાચું ના લાગ્યું. પણ હવે સાચું
લાગતું બન્ય છે. કૃપાળ ચિત્રા પાસેથી બન્ય છે ત્યારે
જરાક ઢીલ થતી હોય એમ મ્હને પણ હવે લાગે છે.

રમા : એમ ?

નવી : હા, મેં એ જ બતનાં મારાં બીજાં વર્ણવેલા
સાથે એ સરખાવ્યું ત્યારે તો એમ ચોક્કસ જ લાગ્યું.

રમા : જો એમ હોય તો તો એ બહુ જ ભયંકર
કહેવાય.

નવી : હા, મ્હને પણ એ જ સાહ્યાં કહે છે; અને
મ્હને તવાઈ એ થાય છે કે એમ થવા જ કેમ પાડ્યું ?
નારાયણભાઈના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો એમ જ નક્કી થાય

મારા મનમાં તે વખતે ભયંકર અનીતિ પ્રવર્તતી હશે.
રમા : ત્હમે એમને કહેશો નહિ. પણ એ એમ કહેતા જ
તા.

નવી : શું ?

રમા : કે ત્હમે બહુ ભયંકર માણસ છો.

નવીન જરા ચમકે છે.

નવી : હેં ?

રમા : હા; પણ અમે બધાંએ હસી કાઢ્યું હતું.

નવી : સારું ક્યું. હું ખરેખર એવો નથી. મ્હને
ભાગે છે કે એવો થવા હચ્છું તો પણ હું એવો થઈ ના શકું.

રમા : અમે પણ એમ જ કહ્યું પણ એમણે માન્યું નહિ.

નવી : તે નારાયણભાઈ એમ જ માને છે કે હું ખરે-
ખર ભયંકર છું, એમ ? [હસે છે] નવાઈ જેવી વાત છે.

નવીન કાંઈ વિચાર કરતો હોય તેમ
બેસે છે. રમાકાંત ત્હને જોઈ રહે છે.

રમા : [ન્હોટે સારું] નવીનભાઈ.

નવીન જાગતો હોય તેમ રમાકાન્ત
સામું જુએ છે.

નવી : કેમ ?

રમા : શું વિચાર કરો છો ?

નવી : ના, કેં નહિ.

રમા : કેં નહિ શું ? એવા વિચારો નથી કરવાના,
સમજ્યા ? ત્હમને ખજર છે ધણીવાર તો એવા વિચાર
માત્રથી આપણે એવા ના હોઈએ તો થઈ જઈએ છીએ.

નવી : હા. તો ? થતા હશું ?

રમા : નહિ કેમ ? એમને એમ આપણે ધણાં કામો
કરીએ છીએ. આજે “ હું ભયંકર છું ” એમ શંકા થાય;
કાલે મન એક કગલું આગળ જાય અને “ હું ભયંકર છું ”
એમ માને અને પરમ દહાડે આપણે તો જાણીએ પણ
નહિ તે મન ભયંકર થઈ જાય. ત્હમને ખજર છે પછી તો
એ ભયંકરતા છાંદગીને આકર્ષ્યા જ કરે છે.

નવી : હવે વળી ત્હારો સિધ્ધાંત નીકળ્યો ?

રમા : ના, મારો નથી, એતો સર્વમાન્ય નિયમ છે.
આપણે એમ માનીએ કે અમુક કામ આ કારણને લીધે

થયું; પણ ખરું કારણ તો કેટલાંયે વરસો પહેલાં સર થયું હોય છે. ખાસ કરી મનની નીતિમાં. એથી જ ધણી વખત બળાત્કારે મનને અનિષ્ટ વિચારના પ્રેત માત્રથી દૂર રહેવું પડે છે.

નવી : [દસતો દસતો] હશે, ત્યારે જવા દે. નહિતર વળી હું ભયંકર થઇ જઇશ.

રમા : ત્વમે ભલે હસો; પણ એમ જ માણસો ભયંકર થાય છે.

નવીન ઉભો થાય છે.

નવી : સારુ ત્યારે, ચાલ શેનરંજ રમીયું?

રમા : ના, હું તો જાઉં છું [ઉભો થાય છે.]
કાલે આગ્રીશ.

નવી : બસ ?

રમા : મ્હારે કામ છે. સાહેબજી.

રમાકાન્ત જાય છે. નવીન ઓરડામાં
આંટા મારે છે; પછી કોચ પર પડે છે.
થોડીવારે

નવી : [સ્વગત] ભયંકર ! [હસે છે.] કેવો શબ્દ છે ?
[હસે છે.] હાથ છે. આરીયે જાય છે. વળી કાચ પર બેસે છે.]
ભયંકર લોકો પણ જગરા હશે. કૃપાલ ભયંકર નથી;
કાચ-ભયંકર હોત તો વધારે દીપત-

આંખો મીંચે છે અને ઘાંતી બધી
વાર પરી રહે છે; પછી સામેના ચોરડામાં
અવાજ થાય છે. નવીન આંખો ઉઘાડે છે
ત્યાં અશ્રુ એક કળાટ પાસે ઉભી છે.
નવીનની નજર તહેના અર્ધ ઉઘાડા થયેલા
બદન તરફ જાય છે. એક વિપળ નવીન
એમ તહેને જોઈ રહે છે. પછી સહસ્રા
હસો થાય છે. તહેના અવાજથી અશ્રુ
શરીર ઢાંકી દે છે. નવીન જોસનેર ખંડ
ચ્છાર આંખો જાય છે

પડેલો પડે છે.

પ્રવેશ ૩

નયો પછી. એક ઓરડાની બારીએ સુષુતા બેઠાં છે. વસ્ત્રોપચ રોતરંછ ઉપર ચોપડી વાંગતા નારાયણશર્ધ પડ્યા છે. જયશ્રી રમાલ સુંચતી બેઠી છે. પાસે રમાકાન્ત અને તનસુખ રોતરંજ રમતા બેઠા છે.

સુષુતા : દવે તો કંટાળી. ક્યારના શ્રેષ્ઠ લોક પણ આવતા જતા નથી. જયશ્રી, હજી ફેટસીયાર છે ?

જય : ખૂબ, દવે બહુ વાર નથી. છેલ્લી જ સાંકળી છે. હમણાં પુરો થશે.

સુષુતા : ત્યારે રમાકાન્ત ત્હમે ચાલો.

તનસુખ : ખૂબ, બે મિનિટમાં રમત પુરી થશે. પછી આવીએ છીએ.

સુષુતા કંટાળેલે ચહેરે બારી ખુલ્લા જુએ છે. ઓડામાં રમાલ અને રમત પુરાં થાય છે અને ત્રણે જાણુ પાસે આવે છે નારાયણશર્ધ અશ્મા ઉતારે છે અને ચોપડી બાંધ કરે છે. ક્ષણવાર બધા સુખ બેસે છે. અચાનક.

જય : કાકાજી, યાદ છે ત્હમે ઘણાં વર્ષો પર અહિં આવ્યા હતા ?

નારા : [ચમકીને] હા, જ્હેન, કેમ ?

જય : અને ત્હમે પેલા કવિને જોવા જોલાવ્યો હતો ?

નારા : તે હજી અહિં જ છે કે ?

જય : તે તો ખર નથી પણ એક બહુ વિચિત્ર વાત બની હતી.

તનમુખ : વિચિત્ર કેવી ? ભયંકર.

નારા : કેમ શું થયું હતું ?

પળવાર કોઇ જોલતું નથી.

જય : ત્હમને પેલી કૃપાલની કવિતા યાદ આવે છે?

નારા : [હાઠ દાખી જોતો હોય તેમ] ખરાખર યાદ નથી; કૈંક ધીરી ધીરી અટકા જતી બે લીટીઓ આવતી હતી ખરું ને? તે જ કેની ?

જય : હા, એ જ. બધાં કહે છે એને એવું જ થયું છે.

નારા : શું થયું હતું ?

તન : એને ત્યાં એની ભાબી રહેતી હતી. જયશ્રી, એવું નામ શું ?

જય : એટલે તો એમ કે આપણે એક સખ્દ બોલીયે તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારાં નરસાં અનેક ખીજ રાખી દધયે છીયે.

રમા : હાસ્તો. માણસનાં સારા નરસાં કામોના ખરા ચાલક તો કાણુ જાણે કાણુ હોય છે. કદાચ નારા-ચણુલાઈ અહિં આવ્યા ના હોત તો નવીનની છાંદગી સાવ જુદી જ થાત.

જય : હું ? ખરી વાત ?

જયશ્રી ઉભી થાય છે.

નારા : કેમ ?

જય : હું તો ગભરાઈ ગઈ છું. દુનિયામાં આમ તો કેટલાંતે દુઃખી કરીશું ? નવીનને પણ આપણે જ દુઃખી કર્યો. ને ખીચારી અશ્રુ !

નારા : અરે, નારે, એતો એવો ભયંકર હતો જ. મ્હારી ખાત્રી છે; એવું જ હોય છે.

સુશ્રુતા : જયશ્રી, આ, જો તો ખરી એ લોકો જ જાય છે—પેલો કૃપાલ ને અશ્રુ.

તનમુખ ખારીએ જાય છે.

તત : બ્હેન, બ્હેન ! દોષ નથી. શું છે રમજ્ઞાંત ?
આપણે આવી વાતો કરતી ન બોલ્યો; નહિ તો કુંડું કું
થઈ જશે.

બધાં મુથુના પાસે દોડી આવે છે
નારાયણ દિનાવળે અંદર જતો રહે છે.

રમા : [સ્વગત] નારાયણમાઈ કેમ આમ જતા
રહ્યા ? કૃપાક્ષનો પડઠાયો. અંદરે શું દિતરો દરો એમ ?
૪૪૨ !.....

પડે પડે છે.

રક્ષા

અથવા

શુખડતી જેલ

પાત્રો:

નટવર....	મંદાદિની
પ્રદ્યુમ્ન....	રક્ષા
હાકટર.	મેના
વસન્ત....	વેણુકા

પ્રવેશ ૧

સ્થળ: નટવરલાલનું દીવાનખાનું
સમય: એક રવિવારની સવાર. નટવર
પ્રદ્યુમ્ન અને મંદાકિની બેઠાં છે. પ્રદ્યુમ્ન
હુમણાં જ મુસાફરી કરી આવ્યો હોય
તેમ જણાય છે.

પ્રદ્યુમ્ન: અલ્યા ગયે ઉનાળે હું આવ્યો ત્યારે તો તું
હોર કરતો હતો.

નટવર: હા, છતાં આ ઉનાળે સ્થિતિ બુદ્ધિ છે. એ
હોર કરવાના દિવસો દવે વધી ગયા.

પ્ર: એવું શું છે?

ન: [મંદાકિની તરફ હાથ કરતો] આ સ્ત્રીઓનો જ
પ્રતાપ તો, ખીબું શું? એ લોક જ્યાં જાય ત્યાં કેંક
નવા બુની કર્યા વિના તો રહે જ નહિ. સ્ત્રીજાતિએ પુર-
ષોને જોટલા હેરાન કર્યા છે તેટલા ટાઠએ નહિ કર્યા હોય.

પ્ર: ટાણે, બાક્ષીએ આ બધું ઉભું કર્યું છે એમ ?

ન: એ કેંકલી સ્ત્રી છે. અહિં તો દવે ગયે જ
ત્રિયારાજ્ય બેઠું છે. અત્યાર લગી ઘરમાં તો હું સ્ત્રીનો
શુભામ હતો જ પણ દવે તો ગ્રામીણમાં પણ સ્ત્રીનો
અમલ ચાલે છે.

પ્ર: હું કે સમજ્યો નહિ.

ન: એમાં સમજવાનું નથી; વેઠવાનું છે. અમારા શેઠ ફરીવારના પરણ્યા છે અને હવે પરતાય છે.

પ્ર: કેમ ?

ન: કેમ શું ? પરણતા પહેલાં તો શેઠ સ્ત્રી, સ્ત્રી કરતા હતા. એમને મન કે એમના સોનેરી પીંજરામાં એ પંખી પુરાઈ રહેશે ને ત્યાં બેઠું બેઠું એનું મધુર ટહુક ટહુક કરશે; પણ એ તો એમના માથે છાણાં થાપે છે એટલે હવે પરતાય છે..

પ્ર: પણ તેમાં ત્હારે શું ?

ન: કારણ એનું રાજ્ય એમના ધરમાં જ નથી પૂરું થતું. બહારનો વહીવટ પણ એણે હાથ કરી લીધો છે.

પ્ર: એમ ! સ્ત્રી વહીવટ કરે એ તો નવાઈની વાત.

ન: અરે, નવાઈની વાત શું ? એ જાતે જ નવાઈ છે. ગજબ છોકરી છે. માનીશ, અહિંના બધા વેપારીઓને પાણી ભરાવે છે. એક અડસટ્ટો ખોટો ન પડે. કાણ જાણે વેપારી હિસાબ પણ ક્યાંથી શીખી આવી છે !

પ્ર: તે પૂછ્યું નહિ ?

ન : પુછ્યું તો હતું જ; પણ કહે કે “ નટવરલાલ કામ, કામને શીખવાડે છે. ત્હમે પણ ધ્યાન દઇને કામ કરો તો ત્હમને પણ એ બધું આવડે.”

પ્ર : હતારી ત્હને ધખ્ખો માર્યો.

ન : એ કે નવાઇતો ધખ્ખો ન્હોતો, ભાઇ, એવા ધખ્ખા તો રોજ પડે છે; ને બધાને એના આગળ કાઈ જ ડાલું નહિ. બધાની ભુલ કાઢે. મ્હારા એકલાની એપ્રી-સમાંથી દસ જણે તો રાજનામાં આખ્યાં. પેલો બુદ્ધો કેશીઅર, ખીયારો આજ વીસ વરસથી ગુલામી ખેડતો હતો. ત્હને દસમે દહાડે જ નાળીએર આપ્યું. ને કોને ક્યારે જવું પડશે એની કાઇને ખબર ન પડે. સાંજે ઘેર આવીએ ત્યારે દહાડો રખ્યા.

પ્ર : પણ એક સ્ત્રી તે વળી ફટલું કામ કરી શકે કે ત્હમે મરદોનું લશ્કર આમ હારી જાઓ છો ? એ તો થોડા દહાડા ધમપગાડ કરશે, પછી બધું શાંત પડશે. સ્ત્રીઓ તો તારાઓ પેઠે ચમક્યા કરે. એની વળી આવડી બ્હીક શી ?

ન : ઉંહ ત્હને નથી ખબર. એ અઢાર વર્ષની છોકરી નવનેજાં પાણી ઉતારે છે. એ તો તારાઓ પેઠે ચમકે પણ છે અને પ્રચંડ સૂર્ય પેઠે તપે પણ છે.

પ્ર : અરે, પણ એનું શરીર જ કેટલુંક ચાલે ? સર્જન ત્યારથી જતન કરી જળવાયેલી અને સૈકાઓથી આરામ અને લાડમાં ઉછરેલી સ્ત્રીનું કામજન શરીર બહુતરું વળી કેટલું વેઠી શકે ?

મંદાકિની : પ્રધુમ્નભાઈ તો હજી એવા ને એવા કવિ જ રહ્યા.

પ્ર : ત્યારે શું એ ખરું નથી.

ન : તદ્દન ખોટું છે. તું, હું તો શું પણ મીલનો મજબુત કામદાર શરીર કસે છે તે કરતાં એ વધારે જહેમત કરે છે. એ ઘોડે બેસે છે, ટેનીસ રમે છે, બંટી ફેરવે છે; દસ વીસ માઈલ ચાલી શકે છે અને મીલના સાંચા ફેરવવા હોય તો તેમાં પણ ના તો ન જ ફરે. તું શું વાત કરે છે ? એક દહાડો અહિંથી ચારેક માઈલ દૂર એમનો વણફા છે ત્યાં એ ગયાં હતાં. રાતે આઠ પાગે એમને ટેલીફોન મળ્યો કે મીલના મકાનનો એક ભાગ સળગી ગયો છે. તેં એ ગામ જવાનો રસ્તો જોયો હોય તો દિવસે જવાની તું ના પાડે. એવું વેરાન છે કે ભરી ખર્યોરે બહીક લાગે. પણ એ તો તરત ઘોડેસ્વાર થઈ નીકળ્યાં ને અમારા ઇજનેર સાહેબ અહિં જ હતા પણ

પ્ર : તું એકાદ વાર્તા લખી કાઢ, નટવર. આ બધું વાર્તાને શોભે એવું છે.

ન : એવું જ છે. તું માનીશ ? મેં તો બેચાર જ લાકડાં ગળડાવ્યાં હતાં છતાં મ્હારે ત્રણ દિવસ ટરપીન્ટાઈન ધસાવવું પડ્યું ને એ ભેરવી તો બહોળું ગુલાબનાં ફુલોની ગાદીમાંથી ઉઠી હોય તેમ બીજે દહાડે હસતી રમતી ફરતી હતી.

પ્ર : આવી મજાબુત સ્ત્રીને હું તો ન પરણું. તે બાબી, ત્હમ્હારી સ્ત્રીઓમાં તો એ મ્હોટી પડછંગ પુરુષ જેવી લાગતી હશે. નહિ ?

મં : પ્રધુન્નભાઈ ત્હમે એમને જોયાં નથી એટલે આમ કહો છો બાકી જુઓ તો...

પ્ર : જોકે તો શું ?

મંદાકિની જવાબ નથી આપતી.

ન : તો શું, બધા પેટે તું પણ દિવાનો થઈ જાય. જા, બાપુ ત્હારાં સારાં નશીબ છે કે તેં એને જોઈ નથી. જેણે એને જોઈ છે એ બધાને તપ કરવાં પડે છે. ને

મહારા તો પુરા ભોગ છે. મહારે તો રોજ એને જોવી, રોજ મળવું, સાથે જોલવું. જેસવું ને છતાં...

મં : કેમ, ત્હમે તો કહેતા હતા કે પરણવું હોય તો એને ન પરણો.

ન : હા, એ પણ ખરું છે.

પ્ર : કેમ ?

ન : કારણ હું એને લાયક નથી.

પ્ર : કાંઈ પણ પુરુષને પોતાની જાતે આવું કહેતો મેં હજી સાંભળ્યો નથી. પણ એ એવી તે ક્વીક છે કે ત્હમે લોક આટલાં વખાણ કર્યા કરો છો ?

ન : અથવા હવે ત્હારું આવી બન્યું લાગે છે. લલા માણસ, શા સારું ત્હારી સુખી જીંદગીને હાથે કરી દુઃખી કરે છે ? ઇતિહાસની કલીઓપેટ્રાથી આંચઢી જાય એમ છે; તેં પેલી દરીઆઈ સુંદરીઓની વાત નથી સાંભળી ?

પ્ર : ત્હમે લોકે મ્હને બતાવવાનો વિચાર કર્યો છે; ખરુંતે, ભાભી ?

મં : ના, ખરી વાત છે. એમાં ખોટું કેં જ નથી.

નટવર હોતો થાય છે ને દિવાલ ઉપરથી
એક છળી લઈ પાછો આવે છે.

ન : લે ન માનતો હોય તો આ જો.

પ્ર : [હોતો ચઢતો] આ તો ઈંદુલાઈની રક્ષા.

મં : ત્હમે એમને ઓળખો છો ?

પ્ર : હા, નટવર. આ ત્હારી શેઠાણી ?

ન : અલ્યા, એમને તું ક્યાંથી ઓળખે ?

પ્ર : હું-હું-હું ઈંદુલાઈની પડોશમાં જ રહેતો હતો.

એ તો ઈંદુલાઈની દીકરીને ?

ન : હા, ગઈ સાલ જ અમારા શેઠને પરણ્યાં.

પ્રધુમ્ન છળી તરફ મીઠ માંડી જોઈ રહે છે.

પ્ર : પણ રક્ષા શું આવી બેનમુન થઈ છે ?

ન : કેમ, પહેલાં આવી નહોતી ?

પ્ર : ના, આકર્ષક તો હતી જ, પણ આવી અદ્ભુત
થશે એમ કોઈએ ધાર્યું નહોતું. [થોડી વાર પછી] નટવર
એ સુખી છેને ?

ન : એટલે ?

પ્ર : એટલે શું ?

ન : જો એમ છે, એના સંબંધમાં આપણા બધા સિદ્ધાંતો નકામા પડે છે. સુખની એકે વ્યાખ્યા એ ધર માટે ટકી શકે એમ છે જ નહિ.

પ્ર : મૃતે સમજ નથી પડતી. શું ત્યારે એ દુઃખી છે ?.....

ન : અરે ભલા માણસ, આટલો ઉતાવળો શું કામ આવ્યો છે ? મહારં કહ્યું સમજતો ખરો. હું તો કહેતો હતો કે એના બધા સિદ્ધાંતો નવા છે.

પ્ર : પણ એ સાચા છે ?

ન : એ સાચા છે કે ખોટા એ મૃતે તો સમજતું નથી. મેં તો એટલું જોયું કે આપણે જેને સુખદુઃખ કહીએ છીએ એ તો એના હિસાબમાં જ નથી.

પ્ર : ત્યારે એના હિસાબમાં શું છે ?

ન : એ તો કાણ જાણે; અને એ પુછવાની આપણી તો હિંમત પણ નથી.

પ્ર : ત્યારે તારા શેઠ જોડે એનો સંબંધ કેવો છે ?

ન : કેવો એટલે ?

પ્ર : બેઉ સુખી છે ?

ન : પાછું તારું સુખ આવ્યું.

પ્ર : નટવર, તું સીધો જવાળ આપ. બોલ, એ સુખી છે કે નહિ ?

ન : અરે, પણ હું શું જવાળ આપું ? એ બોલે છે, ચાલે છે, હરે છે, ફરે છે.....

પ્ર : મ્હારે એ નથી જાણવું, એ તો એના તોફારે પણ કરતા હશે.

ન : ત્યારે ?

પ્ર : શું માણસ દેખીને જ કહી ન શકે કે એક સ્ત્રી સુખી છે કે નહિ.

ન : સ્ત્રી ? હા, પણ આ સ્ત્રી નથી.

પ્ર : એની અંતરે શેઠની વચ્ચે પ્રેમ છે કે નહિ ?

ન : પ્રદુષ્ટ, પ્રેમ પેલા સુખ જેવો જ વિષય છે. બરાબર એક વરસ પહેલાં હું પણ બીજા લોક વિશે

આવા જ સવાલો પુછતો હતો, પણ આ બાબતે
મને જુદાં જ ચરમા પહેરાવ્યાં છે. તું પુછે છે કે પ્રેમ છે
કે નહિ. વારૂ; પણ કહે, પ્રેમ હોય તો શું થાય ને પ્રેમ
ન હોય તો શું થાય ?

પ્ર : તું તો ગાંડા ગાંડા સવાલ પુછે છે; આ મંદા-
કિની ભાભી માટે તને પ્રેમ છે કે નહિ ?

ન : વારૂ, મને પ્રેમ છે કે નહિ એની કાઠને કેમ
ખબર પડે છે ?

પ્ર : કેમ શું ? તારી રીતભાત, તારી વાતચીત,
તારી અંદરની લાગણી.....

ન : જો પાછો. તું એવી ન દેખાય એવી વસ્તુને
અંદર ના લઈ આવ. હાં, રીતભાત, પછી ?

પ્ર : તું તો બેવકુફ છે. [મંદાકિનીને] ભાભી તમને
કહે, એ લોહો મુખી છે ખરાં ? હું ખરેખર જાણુવા
માશું છું.

મં : પણ એ કહે છે તે ખરું છે.

ન : જો પ્રદુષ્ટ, આ વાતમાં હું કેં મરકરી નથી
કરતો, એની વાતચીત, અને રીતભાત, એકમેક માટે લાગ

કરવાની વૃત્તિ—અરે તું કહે છે તેમ પ્રાણ પાંચરવા સુધીની તૈયારી એ જ્યાં પ્રેમનાં લક્ષણ છે ખરેખર ?

પ્ર : હા.

ન : ત્યારે આ બાઈ એના પાળેલા સીતારામ બીલા-ગાથી માંડી, હરિ ઘોડો, એના નોકરો. હું, એની મીલનો મેનેજર અને એના પતિ : બધા જોડે એ પ્રમાણે વર્તે છે. ત્હારી બ્યાખ્યા પ્રમાણે તો એ બધા ઉપર એને પ્રેમ હોવો જોઈએ.

પ્ર : પણ પ્રેમપ્રેમમાં ફરક હોયને ?

ન : જો, એક વાત કહું. એક દહાડો હું અને મંદાકિની એમને મળવા ગયાં હતાં. એ અંદરના ઓરડામાં હતાં. અમે જતાં હતાં એટલામાં ઓટલે કોઈ કારકુન મળ્યો તે હું વાતે રોકાયો એટલે મંદાકિની આગળ ગઇ, પણ એ તો તરત પાછી આવી દૂર ઉભી રહી. કારકુનને પંતાવી મેં પુછ્યું : “કેમ ?” ત્યારે એણે કહ્યું “અંદર હમણાં નહિ જવાય.” પછીથી ધીરેથી ઉમેર્યું “અંદર શેઠ શેઠાણી એકલાં બેઠાં છે.”

અમે અર્ધો કલાક બહાર બેસી રહ્યાં. એટલામાં શેઠ તો બહારથી આવ્યા. એણે મ્હારી સામે બોલ્યું ને

મેં એની સામે જોયું. અમને ભય લાગ્યો કે અંદર કોઈ ખીજો પુરૂષ હશે

પ્ર : પછી ?

ન : પછી શું શોધતી પાછળ પાછળ અમે ગયાં ત્યારે એણે કહ્યું : “તહમે આટલા મોડા કેમ આવ્યા ? આ મેના જ્હેન જે કલાકથી જેસીજેસી થાકી ગયાં.”

પ્ર : પણ...

ન : ના, ભાઈ ના, પણ કંઈ નહિ. પછી અમને મેનાએ કહ્યું કે એ તો સીતારામ ખીલાડા જોડે રમતી હતી. સાળો, નસીબદાર, ખીલાડો.

મં : ચાલો, હવે આપણે આની આ વાત ક્યાં લગી કર્યાં કરીશું ? પ્રદ્યુમ્નભાઈ ખીયારા થાકીને આવ્યા હશે.

મંદાકિની હલી થાય છે. પ્રદ્યુમ્ન છબી જોતો જેસી રહે છે.

ન : કેમ અધ્યા, હજી ત્હારી મૂર્છા નથી ઉતરી ? પણ ચાલ, હવે જરા તું આરામ લે.

પ્રદુમ્ન ઉત્તર નથી આપતો. મંદાકિની
અને નટવર ખુદાર જાય છે.

પ્ર : [સ્વગત] રક્ષા-તું ?

જાણે ભૂતદૃશ્યો જોતો હોય તેમ જોઈ
રહે છે.

પડદો પડે છે

પ્રવેશ ૨

બપોર. નટવર મીલની ગ્રામીણમાં
કામ કરતો બેઠો છે; એટલામાં સીપાઈ
આવે છે અને એક કાર્ડ આપે છે. નટવર
તે લે છે અને જાણે છે.

ન : [સ્વગત] પ્રદ્યુમ્ન ! અહિં શા માટે આવ્યો ?
[સીપાઈને] જા મોકલ.

સીપાઈ જાય છે; અને પ્રદ્યુમ્ન
દાખલ થાય છે.

કેમ, અધ્યા, તું કયાંથી ?

પ્રદ્યુમ્ન બેસે છે નટવર જરા
અસ્વસ્થ થાય છે.

પ્ર : મહારે એને નજરે જોવી છે.

ન : પણ ભલા માણસ, મહેને પુછવું તો હતું. દાખ-
ણ માણસ અહિં વગર કામે આવી એમના માણસોનો
ખત બગાડે એ એમને જરાયે નથી ગમતું.

પ્ર : હા, મ્હને ખબર છે; લાબીએ મ્હને કહ્યું હતું પણ મ્હારાથી ન રહેવાયું એટલે આવ્યો.

ન : પણ એમને જોવાના તો ખીજાં ઘણા પ્રસંગો મળશે; હાથે કરી મ્હારી રેવડી દાણેદાણ શા માટે કરે છે? ત્હને ખબર નથી. અહિંઆ તો મિનિટોનો હિસાબ રખાય છે.

પ્ર : એ હશે પણ હું શું કરું ?

ન : પણ ત્યારે ત્હારે ચાટ્ટી લખવી હતી તો મુલાકાત આપતે. ગામનો ધોખી પણ એમ એમને મળી શકે છે.

પ્ર : ના પણ મ્હારે એને જણાવવું જ નથી કે હું અહિં છું.

ન : તે શું તું એમ માને છે કે તું અહિં છે એમ ખબર પડે તો એ ત્હને લઇ જાય, એમ ? તું હજી એમને જોળખતો નથી; પ્રધુમ્ન [એથી ધીરે] એ હવે ઇંદુલાઇની રક્ષા નંધી; હવે તો લાખખોપતિ રક્ષાસુંદરી છે !

પ્ર : નટવર, મ્હારે ત્હારી જોડે ચર્ચા નથી કરવી. જો, એ ન જાણે તેમ મ્હારે એને જોવી છે, અને ત્હારે ખતાવવી પડશે.

ન : અરે, પણ એમને ખબર પડે તો મ્હારું શું રહેતું તે કે વિચાર્યું કે નહિ ? આપણે તો નિર્દોષ રમત

કરતા હોઈએ પણ એ તો કે'ં કે આરોપ મુકે ને મ્હારે તો મોં બતાવવું પણ ભારે પડે.

પ્ર : પણ, નટવર, એને એની બબર પડશે જ નહિ.

ન : અરે, પણ ધાર કે બબર પડી તો શું ? પછી મ્હારું શું ?

પ્ર : બબર પડી તો ત્હને કે'ં નહિ થાય,, જા.

ન : વાહ, જાણે મોગલ શહેનશાહે સહીસીકકો આપ્યો. “ જા, કે.ઈ નહિ પુછે.” બધા માણસ, ત્હારે આ બધી પારકી પંચાતમાં પડવાનું શું કામ ?

પ્ર : નટવર, મ્હારામાં વિશ્વાસ નથી, ત્હને કે'ં જ નહિ થાય. અને પ્હેલું તો મ્હારેજ એને જણાવવું નથી. ચાલ, હવે મ્હને લઈ જા, જોઈ. એ ક્યાં હશે ?

ન : ના, હું લઈ તો ક્યાંય જવાનો નથી. ત્હારું નસીબ હશે તો અહિં આવી ચઢશે.

પ્ર : પણ મ્હારે નસીબ નથી અજમાવવું. મ્હારા નસીબમાં મ્હને હવે શ્રદ્ધા જ નથી. અહિં એ કાઠબાર આવે છે ખરી ?

ન : એતું કેં કહેવાય નહિં, પણ હું તો એટલું જ કહી શકુંઃ આ માઇલો સુધીની જમીનમાં એણે આ પાસેની ત્રણ-ચાર કુટની નાની ઓરડી મૂકે આપી છે એટલી ખાનગી છે. બાકી બધે એ જાય છે. તું ત્યાં એસજો ને પડદો વાગી જરા જોઇ લેજો; પણ બાઈ સાહેબ, મુશ્કર ખાતર વધારે લોભ ના કરીશ. નહિં તો મહારું આવી બન્યું જાણજો, હોં.

પ્ર : વારુ, વારુ, નટવર તું ચિંતા ન કરીશ. પણ દોસ્ત. તું કેં એવી યુક્તિ કરતી કે અહિં એને આવવું જ પડે.

ન : સ્વાર્થને આંખ કયે દહાડે હોય છે? ભણા આદમી, અહિં એ ક્યારે આવે છે એ તહને ખબર છે? જ્યારે મૂકે કેં ઠપકા આપવો હોય ત્યારે.

પ્ર : ત્યારે આટલી બધી ધમાલ શાનો કરતો હતો. ત્યારે તો કદાચ પંદર દિવસ સુધી પણ એ અહિં નહિ આવે.

ન : ના, બાઈ ના, દહાડામાં બે વાર નહિ આવે એમ કાણે કહ્યું?

એટલામાં પહાર પગરવ વધે છે. ને લોકો ઉતાવળે આમતેમ દોડી જતાં હોય એવું લાગે છે.

ચાલ, ચાલ, તું અંદર જતો રહે. એ જ આંખ્યાં. ને એઈ, મહેરબાની ખાતર યાદ રાખજે હું, પણ ચાલ ઝટ કર.

પ્રદ્યુમ્ન પડદાવાળી ઓરડીમાં જાય છે ને નટવર પડદો સમો કરી આવી ખુરશી પર બેસે છે. જરાવારે રક્ષા પ્રવેશ કરે છે. એના હાથમાં થોડાક ધાગળો છે. નટવર ઉભો થઈ સલામ કરે છે.

રક્ષા : બેસો. [બેઠું બેસે છે.] તહમે શેઠ પાસે હવે નથી જતા એ મહને ધણું ગમ્યું. રાજના સાત કલાક સેબે તહમને મહિને દિવસે સાતસો રૂપીઆ મળે છે. એટલે તહમે શેઠ જોડે રાજના ત્રણ કલાક નકામી વાતમાં બગાડો તો વેપારમાં મહિને ત્રણસો રૂપીઆનું નુકશાન થાય. તહમારે એ ૧૮૯ કલાકની મિનિટે મિનિટ કે' ને કે રૂપમાં ભર-પાઈ કરી આપવી જોઈએ.

ન : હા, જી. એમ કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

રક્ષા : તો હું ઘણી રાજી થઈશ. પણ દરમ્યાનમાં તો મ્હારે ત્હમને થોડોક ઠપકા પણ આપવો પડશે. [એક કાગળ લઈ] હું માનું છું કે આ એક પર મહી ત્હમે કરી છે.

ન : શેઠના કહેવાથી....

રક્ષા : હા, મ્હને ખબર છે. એ નાણાં બદલ આપણે ત્યાં માલ જમે આલ્યો નથી. અને ખીજાં વેપારીઓના કરતાં આના ભાવ વધારે છે છતાં એને શા મેજે ઓડર મલ્યો છે તે સમજાતું નથી. શેઠ જો મનોરભાઇને મદદ કરવા માંગતા હતા તો ખાનગી ખરચમાંથી શેઠ પાસે ત્હમારે એ અપાવવી જોઈતી હતી. ત્હમે આ જીલ કરી છે. આમને આમ તો વેપારમાં કશું જ રળતર થાય નહિ અને કદાચ ત્હમને ખબર નહિ હોય એથી ત્હમે બધાએ સરકારનો પણ ગુન્હો કર્યો છે.

ન : સરકારનો ?

રક્ષા : હા, કારણ આથી આપણને વીસ હજાર રૂપીઆ નફો ન થયો; એટલે એટલા પ્રમાણમાં સરકારને ઇન્કમેટેક્સ પણ ઓછો મળશે. જો દરેક વાતમાં આવું

યાય તો સરકાર તો એક પૈ પણ પામી શકે જ નહિ અને
અધા જ સરકારને રહેલથી હેતરી જાય.

ન : હા, એ વાત મ્હારી ધ્યાન ખેંચાર જ ગઇ,

રક્ષા : તો હશે સરૂત રાખજો. વારુ, આજ કે
સહીના કાગળો છે ?

નટવર ઉભો યાય છે, અને થોડાક
કાગળો રક્ષાની આગળ મુકે છે. રક્ષા તે
પર સહી કરવા માંડે છે. એટલામાં નટ-
વરની નજર આમેની ઓરડી તરફ જાય
છે. ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન લગભગ ખેંચાર ઉભેલો
હોય છે. નટવરના કપાળ પર કરચલી પડે છે.
પ્રદ્યુમ્ન તરફ તે ડોળા કાઢી રહે છે.
રક્ષા સહી કરતી અટકી જાય છે ત્યાં
નટવરને ડોળા કાઢતો અને પડકારવાળો
ઓરડી તરફ નજર કરતો જુએ છે; અને
રક્ષાની નજર તે તરફ જાય છે. તેના
હાથમાંથી પેન પડી જાય છે; ને કાગળ
પર ડાઘો પડે છે. અર્ધ ક્ષણ તે પ્રદ્યુમ્નને
જોઈ રહે છે, પણ જરાક વારમાં તે નજર
ફેરવી લે છે. કાગળ પર પડેલો ડાઘ
જુએ છે ને તે ઢાંકી દે છે.

નય છે.

ન : આ પ્રદ્યુમ્ન પાસે પણ કેં ઈલ્મ લાગે છે ખરો.
એ શું હશે ? [વિચાર કરી] ના, ના. એવું તો ન હોય
કાણે જાણે શું હશે !

પડેલો પડે છે.

પ્રવેશ ૩

સમયઃ રાત્રિ. આકાશમાં પૂર્ણિ-
માનો ચંદ્ર પ્રકાશે છે. વિરતરતા બગી-
ચાના ફુલોની મહેકતી સુગંધ ચારેગમ
પ્રસરી રહી છે. નાણે જગતને ચૌવન
સાંપડ્યું હોય તેમ કુદરત વિલસે છે.
દૂરના વૃક્ષ પરથી કોઈ પંખી વિરહનું
ગીત ગાતું હોય તેમ કરુણ સરોદે બોલે
છે. એક ઓરડામાં વિશાલ ટેબલ પર
વિજળીનો દીવો બળે છે; પાસે કાગળોના
ઝોડા પડ્યા છે અને નીચા મહોંએ રક્ષા
કામ કરે છે. થોડીવારે તે અટકી જાય છે;
અને કૈંક વિચારમાં પડે છે ઘડી પછી
કલમ ફેંકી દે છે; ઉભી થાય છે; ને
બેલેરીમાં જઈ ઉભી રહે છે.

—રક્ષા : રાત્રિ કટલી બધી સુંદર છે !

તહેવું હેયું નિશ્વાસથી જરા નીચું
પડે છે. અને દૂર કલ્પનાનો કોઈ પ્રદેશ
હોય અને ત્યાં જવું હોય દૂર
દિશામાં જઈ રહે છે. થોડીવારે

આવી તો ફેટલીયે રાતો ઉગતી હશે; પણ મ્હારે તો એ બધી નકામી છે.

જાણે દીલગીર થઈ જતી હોય તેમ
એક ઇંજીયર પર પડે છે. ચંદ્રનું અન-
વાળું ત્હેના ડાબા હાથ પર પડે છે. રક્ષા
તે જુએ છે ને સહસા ચમકી ઉઠે છે.

‘મ્હારું શું આટલું બધું રૂપ છે ? કામની ધમાલમાં
મેં તો કાંઈ દહાડો જોયું પણ નહિ. આટલા ટુંકા વખ-
તમાં મ્હારું શરીર પણ કેવું વધી ઉઠ્યું. [ડાબા હાથ
પર જમણા હાથની આંગળીઓ ફેરવતી] હાથ પણ કેવા
ઘાટીલા થયા છે... [અજાણે છાતી તરફ નજર કરે છે
વળી ઉંડા વિચારમાં પડી જાય છે-થોડી વાર પછી] પાછો
એ નો એ સવાલ : પ્રિયેષુ સૌમાન્યફલા હિ ચારુતા-“ખોડતા
વીણ કલા નહિ.”

મુંઝાતી હોય તેમ ઉભી થાય છે ને
ગેલેરીના કહેરા પર હાથ મુકી ઉભી
રહે છે.

આ સત્તા ને વૈભવ બધું જ શુષ્ક છે. કાંઈ માયાવી
શક્તિથી દુનીઆં એ વર્ષ ખેલાં હતી તેવી થઈ જાય તો

કેવું સારું ? પછી આ રમણીય રાત્રિ કેવી સુખી જાય...
વસુંધરા ત્હારી દેવી શક્તિઓ શું ખુટી ગઈ છે ? દક્ષત
એક પણ માટે કાર્થ યોગી મહંત પણ નથી જડતો કે
રખતના ચક્રને ફેરવી દઉં !

થોડા વાર પછી અંબોડો છોડે છે
ને વાળ જોડે રમત કરે છે.

આ વાળ પણ ફેટલા સુંદર છે ! એકેક વાળ.....

એટલામાં ટેબલ પર મુકેલી થટડી
પર એક ટકેરોં થાય છે. રક્ષા સ્વસ્થ
થાય છે; વજ્ર સમાં કરે છે ને એક
ખટન ડાળે છે. જરાવારમાં ખારણું કંધડે
છે ને એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે. અંદ-
રના ખંડમાં ટેબલ પાસેની ખુરસી
ખાલી જોઈ નવાઈ પામે છે અને ચારે-
ગમ જુએ છે.

૨ : [ગેલેરીમાંથી] હું અહિં, છું ડાકટર ! મદને આજે
હીક નથી.

રક્ષા ખંડમાં જાય છે અને ખુરસી પર
બેસે છે.

ડા : [સચિત] ઠીક નથી ! કેમ બાઇ સાહેબ, આજની નાંધ તો તદ્દન બરાબર છે. કેં જ નથી. પછી એમ કેમ ?

ર : હા, કેં અસામાન્ય નથી. છતાં કોણ બાણે કેમ સખત માથું દુઃખે છે.

ડા : એસ્પીરીન આપું ? એસ્પીરીનની એ ગોળી લેશો તો તરત ફેર પડશે.

ર : હા લાવે એથી હૃદય નબળું પડે છે, ખરુંતે !

ડા : હાઝ, ક ધીરું પડે ખરું, પણ શીકર જેવું...

ર : ના, મ્હાર એ જ બોધ્યો છે. મ્હારે હૃદય ધીરું જ પાડવું છે. લાવો, બેઠું.

ડાક્ટર ગોળી અને પાણી આપે છે.
રક્ષા ગોળી ગળી જાય છે.

ડાક્ટર, આજે હું ટેમ્પરેચર નથી લેવાની; ને સરીર પણ તપાસવું નથી.

ડા : પણ.....

ર : ના, મ્હને કેં નહિ થાય.

ડા : ભલે, પણ રાતે હું પાછો તપાસ કરી જઈશ.

૨ : ના, ના, કેં જ જરૂર નથી. ઉંઘ આવશે એટલે બધું શમી જશે, ડાક્ટર ઉંઘમાં બધાં દરદ શમી જાય છે, એનું શું કારણ ?

ડાક્ટર : કારણ કે મગજતંતુઓ.....

રક્ષા : મગજતંતુઓ શાના ? કારણ કે ઉંઘમાં માણસ ચાહે તેમ કરી શકે છે. ડાક્ટર ! ગરીબ લોકો ઉંઘમાં તવંગર થાય છે માટે જગતાં ગરીબાઇ નીલાવી લે છે. બસ સાહેબજી !

ડાક્ટર સલામ કરી ખુદા જાય છે.

[સ્વગત] ડાક્ટર, “કેં નથી ” કહે છતાં હૃદયનો રોગ સતાવે એ કયું ? આ વિજ્ઞાન સાવ નકામું છે. મહારા જેવી સ્ત્રીની એક સાદી મનોકામના પૂર્ણ કરી ન શકે એ વિજ્ઞાન શા કામનું ?

થોડીવાર પછી એક બટન ડાબે છે અને એક સ્ત્રી હાજર થાય છે.

વેલ્લુકા, મહારે આ સાદાં વસ્ત્ર નથી જોઈતાં. એ બહુ ખુબે છે. જા, મહારે માટે રેશમી સાડી લઈ આવ-પેલી

બાપુજીને ત્યાંથી લાવી હતી તે. અંદરની ભુરી, સુખડની
પેટીમાં મુકી છે. જરા ચુંચાય નહિ હોં.

વેણુકા હમણાં જ માર્સમાંથી, ખરી
પડી હોય તેમ આશ્ચર્યમાં લેઈ રહે છે.

જા, એમ જોયા ન કર. હા, મ્હારે ભુરી સાડી જોઈએ
છે. ને વસંતને મોકલ.

વેણુકા જાય છે.

[સ્વગત] ખીચારી નવાઈ પામે છે—રક્ષા—મીલનાં પોણા-
એ રૂપીઆનાં લુગડાં પહેરનારને અત્યારે રેશમી સાડીનું
મન થાય તે નવાઈ થાયજને !

વસંત દાખલ થાય છે.

વ : બા, મ્હને જોલાવી ?

ર : હા, વસંત તું વાડીમાં જા, ને ત્હને ગમે તેવાં
સારામાં સારાં કુલો લઈ આવ જોઈ. તું તો કુવની
પારખ છે તે સૌથી સારાં લાવજે હં. મ્હારી વેણી માટે
શોભે એવાં—મ્હારે બધા જ બટમોગરા જોઈએ છે.

વ : પણ બા અત્યારે લાવું કે સવારે ?

ર : વસંત, સવારે જોઈતાં દેવ તો સવારે કહેલ.

વ : પણ બા, અત્યારે બટમોગરા એકેકે સારો નદિ મળે—

ર : નદિ મળે ? કેમ, કારણ ? આટલી મોટી વાડીમાં એક બટમોરો નદિ મળે ? રોજ તો દગલાખંધ ઉતરે છે.

વ : ના, બા, બટમોગરા તો હવે પાંચ-સાત જ રહ્યા છે.

ર : તે એટલા થોડા છે ? જોટલા મળે એટલા લઈ આવ.

વ : પણ...

ર : શું ?

વ : આજે તો એકેકે સારું ફૂલ નથી રહ્યું.

ર : આજેજ નથી રહ્યું ? કેમ શા માટે ?

વ : બા, સાંજે જ નટવરભાઈનો માણસ આવ્યો હતો તે વીણી વીણીને બટમોગરા લઈ ગયો.

ર : [સકંપ] નટવરભાઈનો માણસ ! એ શું રોજ આવે છે ?

વ : ના, બા, આ જો દિવસથી જ આવે છે.

૨ : [સ્વગત] એ ? [વસંતને] વાર, વસંત ત્યારે ગુલાબ લઈ આવ.

વસંત જાય છે.

એજ હશે ? મહારી ભુલ થઈ મેં ધાર્યું હતું કે હરવખતની પેઠે જાગ્રત સ્વપ્ન હશે પણ એ જ છે. (થોડી વારે) કદાચ-હજી અહિંજ હશે ?

ટેલીફોન તરફ નજર નાંખે છે.

બોલાવું ? હા, હા, મહેને પુછવા તો દે.

હસી થાય છે ને ટેલીફોન કરે છે.

હલો, કાણુ નટવરલાલ ? હા, મહારે તો...હં, આ વસંત શું ખરું કહે છે કે ત્હમારે ત્યાં બટમોગરા ગયા'તા. ગયા'તા, એમ ! તો ઠીક મેં તો જાણ્યું કે જીકું બોલે છે તેથી જ ત્હમને અત્યારે બોલાવ્યા. પણ ત્હમને બટમોગરાનો શોખ છે ખરો ? હં, ત્હમારા મિત્ર ? કાણુ પ્ર-પ્રદુમ્ન. હું એમને જાણખું છું...એમ ? હા, હા, અમારી પાસે રહેતા હતા. તે પહેલાં કેમ ન આવ્યા ? જરૂર મોકલજો. કાલે ? હા-ના, હું કહેવડાવીશ, સાહેબજી."

ટેલીફોન મુક્તિ દે છે અને જસે છે.

એ જ છે-કાલે બોલાવી ન શકી. પ્રસંગ મળે છતાં તે તરછોડે તે સ્ત્રી. આખરે પાણુ હું સ્ત્રી જ રહી. [થોડીવારે] એ જ છે. અહા,

આંખો મીચી દે છે, થોડીકવારે રક્ષા ઉભી થઈ જાય છે.

હું કેવા વિચારો કરું છું? બે વર્ષની મ્હારી મહેનત બધી અધ ધડીમાં ટુગતી જાય છે. મ્હારે આવા વિચાર કરવા ન જોઈએ. નસીબમાં એ સુખ હોત તો વળી...હું કેવી અધમ છું? [જરાક વારે] મન પર આટઆટલી સખ્તાઈ કરું છું છતાંયે ખુલાતું જ નથી.

બુધવતા મહાનદના પુરમાં હોંસથી તણાતી હોય તેમ પડી રહે છે. પછી ઢેં છે.

સ.વ. કામમાં આ બધું ભુલી જવાશે.

ટેબલ પાસે જાય છે; ખુરસી પર બેસે છે અને એક પછી એક કાગળો બુએ છે.

[એક કાગળ લઈ] સ્ત્રી માંદી છે તે રજા જોઈએ છે. હા, આપો.

લખે છે. ખીજ ચાર પાંચ કાગળો
લઈ કેંક લખે છે વળી એક કાગળ લઈ
હમણાં લખ કર્યા છે; તે પુરું નથી
થતું. લખણી પર હાથ મુકી

એ લોક કેટલાં સુખી હશે ? અત્યારે કેવું મીઠું જીવન
જીવતાં હશે ? અગાશીમાં એમની ત્રુટીથી ગોદડીમાં કેટલી
હુંફ હશે ? એવી એક સુખી રાતના સ્મરણવડે હું ભવે-
ભવના લુખમરા તરી જાઉં—એમને શું ખબર હોય કે
મ્હારી ન સમાતી લક્ષ્મી અહોનિશના મ્હારા ઉના નીસા-
સાથી તપી ઉઠી છે ને એમનો લુખમરો ગમે તેવો તોયે
ટાઢો છે.

નિશ્વાસ નાળે છે ને લખવા મારે
છે. ભલે એને પગાર વધારી આપો.

એટલામાં ટેળલ પરના ધંટપર ટકોર
થાય છે. રક્ષા ખટન ડાબે છે. ખારણું
ખૂલે છે અને વેણુકા અંદર આવે છે.

વે : ખાઈ સાહેબ આ સાડી અને ટ્રોળી.

રક્ષા સફાળી ઉભી થાય છે; અને
વેણુકાના હાથમાંથી વસ્ત્રો લઈ લે છે.

૨ : તું જા.

વેણૂકા નય છે.

તે વધોતાં મ્હારાં વસ્રો !

વસ્રો દૃઢ સરસાં ચાંચે છે.

આ એક એક વાણુમાં મ્હારું ને તાણુમાં લેનું અકેક
સ્વપ્ન શુદ્ધ હવું.

રક્ષાની આંખો લીની થાય છે.

વધો લગી મ્હારી લાગણીઓ પેઠે આ ખીચારાં પણ
અદિની મુખડની જેલમાં પુરાઈ રહ્યાં હતાં...

ઓ જાણુજી, ત્હમે જીવતા હોત તો ત્હમને આજે શું
શું થાત ? ના, ના, સારું થયું કે ત્હમે મરી ગયા હો.

અજાણ્યે રક્ષાની આંખો વસ્રમાં
ખીડાય છે.

શું મ્હોં લઈને આ વસ્રો હવે હું પ્હેરી શકું ? તે મરી
ગએલા દિવસોનાં જૂન અત્યારે પણ મ્હારી સામે ખડાં
થાય છે...એ જોશે ત્યારે એને કેવું કેવું થશે ?

વસંત કુલો સાથે દાખલ થાય છે.
અને રક્ષાને કુલો આપે છે. રક્ષા કુલો
અને વસ્ત્રો એક ધ્યાને થઈ નેઈ રહે
છે. એટલામાં વેણુકા આવે છે.

વે : બાઈ સાહેબ, શેઠ સાહેબ પુછે છે કે ત્હમને હવે
કેમ છે.

ચિર સમાધિમાંથી નીકળી હોય તેમ
નુએ છે. એના હાથમાંથી વસ્ત્રો અને
કુલો પડી નય છે.

ર : કા—ણુ ? શે—ઠ ? [જરા વારે] કહે કે હવે.
મારું છે.

વસંત અને વેણુકા નય છે.

[સ્વમત] શે—ઠ !

રક્ષા હાથ વડે મ્હોં ઢાંકી દે છે.

પડદો પડે છે.

પ્રવેશ ૪

સમયઃ સવાર; સ્થળઃ રક્ષાનું દીવાન-
ખાનું. રક્ષા અધીર મને આંટા મારે
છે. એટલામાં મેના ઉતાવળે પ્રવેશ કરે
છે. તેણે સાદાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે અને
હોના કપાળે ચાંદ્રો નથી.

મેના : લ્યો, પોતે આમ આંટા મારે છે. ને મદતની
મદને ગભરાવી મુટી. મેં જાણ્યું કે કાણુ જાણે શુંતું શું
થયું કરે.

રક્ષા હોને જોતી અનુત્તર ઉભી રહે છે.

કેમ શું હતું ?

રક્ષા : ત્યારે તોર ઉતરે એટલે કહું; ખેસ.

ખેડ એક કોચખર ખેસે છે. રક્ષાનું
મહોં ગંભીર છે. મેના પોતાની વીખરા-
એલી લટ સમી કરે છે. થોડીક વાર પછી

મહારે ત્યારી સલાહ જોઈએ છે.

મે : મહારી સલાહ ? કેમ આજે પાછાં મરકરીએ
ચઢ્યાં છો ? ત્યારે વળી સલાહનો ક્યાં ખપ પડે છે ?

૨ : સાંભળતો ખરી.

મેના ઉશી યાય છે.

મે : મ્હારે નથી સાંભળવું. મ્હારે ત્યાં તો હજી બધું
[મ એમનું એમ પડ્યું છે. હું તો જાઉં છું.]

રક્ષા જરાક હસે છે.

૨ : હવે, સારૂ, બેસ.

[જરાવાર પછી ગંભીર અવાજે] મેના, મ્હને તો લાગે
છે કે હું ગાંડી થઈ જમ્મશ.

મેના સચિંત રક્ષા સામે જુએ છે.

મે : કમ શું છે ? કેં થયું ?

૨ : શું થાય ? થવાનું શું બાકી છે ? થવાનું હતું
તે તો બધું ક્યાર સોઈ થઈ ગયું.

મે : તહમે માત્ર એકનો એક વિચાર કર્યા કરો. એ
તો સારું નહિ. આમ તો ગમે એવું માણસ ગાંડું થઈ
જાય. જેનો ઉપાય નહિ ત્હેની શીકર કર્યે શું વળે ? બહાલાં
મરી જાય છે ત્યારે શું કરીએ છીએ ? હાથ જોડી બેસી
રહીએ છીએ ને ? [પોતાના શરીર તરફ નજર કરે છે.]

૨ : અંહ, તું કેમ નથી સમજતી કે એ વાત જુદી છે. એમાં તો માણસનું ચક્ષુ નથી. પણ આતોં માણસ ધારે તો કરી શકે.

મે : ના, વળી, કશું નહિ. હવે માણસે શું કરે ? થઈ ગયું તે કેં ન કર્યું થાય ?

૨ : [જરાકે તીખા અવાજે] હું એ જ નથી સમજતી કે શા માટે ન થાય ? માણસો આ બધાં જુઠાં તુત મુઠી દે તો બધું થાય.

મે : [ચીઠાતી હોય તેમ] થં, હશે. બધાં લહમારાં જેવાં અધર્મી નથી તો.

૨ : એમ કે ? ધર્મ તો તું જ સમજતી હશે, ખરું ? મ્હને તો એવી ચીઠ ચઢે છે કે એ બધા ધર્મોને...[અટકે છે.]

મે : [હસી પડી], શું ?

રક્ષા કાચને અઢેલી પડે છે.

૨ : કેં નહિ. આ દુનીઆ જોડે સીધી વાત થઈ શકે એમ છે જ નહિ.

થોડી વાર બેઠ ચુપ બેસી રહે છે.
પછી રક્ષા ઉભી થાય છે. ને મેનાને હાથ ઝાલી ઉભી રહે છે. મેના ઉચું જીએ છે.

મે : કેમ ?

ર : મેના, હું અહિંથી જતી રહું તો ?

મે : હાય, હાય, એવું ન બોલશો. આજે તમને શું થયું છે ?

ર : થાય શું ? કે નહિ. હું સાચું કહું છું. મહારાથી હવે અહિં નથી રહેવાતું. અકેક પણ મદને કેદખાતું લાગે છે—સુખડની જેલ.

મે : પણ એમ કે થાય ? આપણે તો વેઠ્યા વગર ઉપાય જ નથી.

ર : [ગુસ્સે થતી હોય તેમ] શા માટે ? શા માટે મહારે વેઠવું બેધએ ? શા માટે હું જીંદગી જતી કરું ? હું મરી જાઉં પછી લોક “ખીચારી ફવી સારી હતી” એટલું કહે એ સારું ? મહારે એવું નથી કહેવડાવવું, થયું ?

મે : પણ પાપ લાગે કની ?

ર : પાપ ! અરે રે, કાષ્ટ દુષ્ટ માણસે એ પાપ પુણ્યનો વિચાર દુનીઆમાં ધુસાડ્યો ના હોત તો માણસ જાતિ આવી ખીંટણ થઈ ના જત.

વેદ ભણતા પંડિતને કોઈ ગામડીઓ
જોઈ રહે અથવા નહુગર ખેલ કરતો

હોય ને બાળક જોઈ રહે તેમ મેના
છે

જનવરો પાપ-પુણ્ય નથી સમજતાં એટલે હજી
સમજી રહ્યાં છે.

મે : ત્યારે તો આપણે જનવર થવું જોઈએ, ખરું
કની ?

રક્ષા મેનાની ટકેર સમજતી હોય
તેમ જોઈ રહે છે.

ર : તું જે ગધાં લોક જેવી જ મુરખ છે. જનવર
શું-આપણે આમ ને આમ તો જનવર કરતાં નખેતર થશું.

મે : [હાહ ડાખી] ઓ મા, જો જો શાપ આપતાં.
કહો તો લોકને કહીશું કે હમને દ્રાવે તેમ કરવાની રજા
આપે. પણ સતીમા, શાપશે નહિ; નહિતર મ્હને તો ચાર
પગે ચાલતાં નહિ આવડે.

ર : તું હજી રમતિઆળ રહી. મેના, મેના, ત્હને તો
રમુજ પડે છે ને મ્હારો હવ જાય છે.

. રક્ષા વિચારમાં પડતી હોય તેમ
બસે છે. મેના ત્હની સામે જોઈ રહે છે.
થોડીવારે

એ : હેં રક્ષા બહેન, ત્યારે તહમે કેંક બહારગામ જાઓને. પછી જતાં રહેવાનું શું કામ ?

ર : એ તો એનું એ. એથી આ કેં સંસાર લુધી. જવાય ?

એ : હું ના રહમછ, તે તહમે બહારગામ જાઓ પછી તહમને શી કનડ ? પછી દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ. હા, હા, એમ જ કરો.

ર : કનડ તો અહિંઆં પણ નથી. પણ દુઃખ એ છે. કે બધી સ્ત્રીઓ પેડે હું દેખું છું, ત્યારે જ દાઝતી નથી. વગર દેખે પણ હું દાઝ્યા કરું છું.

એ : [ધણે બધો વિચાર કરી] ત્યારે તો શું થાય ? [જરા ધીરથી] પરણ્યાં તે કેં ન પરણ્યાં થવાનાં છે ?

ર : હાસ્તો આ માટે નહિ. ખરેખાત તો અમે પરણ્યાં જ નથી. ક્યારની હું એ જ વિચાર કરું છું. અમારાં લગ્ન શાસ્ત્રાનુસાર છે જ નહિ.

એ : [ચોંકતી હોય તેમ] એટલે ?

ર : એટલે શું ? સપ્તપદી ફૂંચીં એટલે પરણી ગયાં ? મ્હને યાદ છે કે શેઠની શાલ ધસડાતી હતી તે ઉંચકીને

અમારો બુદ્ધો ગોર પણ સાત ફેરા ફર્યો હોતો. ત્યારે એ પણ મહારો પતિ કેમ નહિ ?

એ : હ...હ...કેવું ગમે તેમ બોલો છો ? કોઈ સાંભળશે તો.....

ર : ખરી વાત છે. હું બધાં શાસ્ત્રો જોઈ વળી. શાસ્ત્રાનુસાર અમારાં લગ્ન થયાં જ નથી. આપણાં કોઈનાં જ લગ્ન નથી થતાં.

એ : તે શું તહમે કારણે જશે ?

ર : ગાંડી છે. હું કહું છું તે ખરું છે એટલી મ્હને શાંતિ મળશે એટલે બસ. મેં બોલું કયું છે એમ લાગ્યા કરે એ મહારાથી નથી ખમાતું.

એ : પણ તહમે ક્યાં શાસ્ત્રોમાં માનો છો ? એ બધાં તો ધર્તીંગ છે કેની ?

ર : હા, એક નજરે.

એ : ત્યારે પછી જે કરવું હોય તે કરો.

ર : તું રજા આપે છે ?

એ : ના, બા, મ્હને તો એ બધી વાતમાં ગમ પણ નથી પડતી.

રક્ષા મેના સામે જીએ છે થોડીવાર
પછી.

ર : એ અહિં આવા છે ?

મે : કાણ ?

ર : પ્રદુષ્ઠ.

મે : અહિં ? શા માટે ?

મેના ગભરાએલી હોય તેમ જોઈ
રહે છે.

ર : કેમ, આટલું બધું બીએ છે કેમ ? બધા લોક
નીચ નથી હોતા.

મે : કાણ જાણે બા, આજકાલ કાંઈતો ભરોસો
નહિ.

જેકે સુખ જોયે છે. મેનાના મોં
પર ગંભીરતા જણાય છે. રક્ષા વિચાર
કરે છે.

રક્ષાજીને, અત્યાર લગી તો હું રોજના જેમ અમથી
વાતો ગણતી હતી. મને આ બાબત નહિ. પછી ?

ર : પછી શું ? કે નહિ.

મ : એમણે શું કહ્યું ?

૨ : હજી હમે મળ્યાં જ નથી.

મે : સાચું ?

૨ : હા, ખરેખર.

મે : તે દિવસ તો ત્હમે કહેતાં હતાં કે ઉડી ઉડીને જાઓ; ને અદિઆં છે છતાં મળ્યાં યે નહિ ?

૨ : એ કહ્યના હતી. આ જીંદગી છે. [જાણે ખખ-
ડતી હોય તેમ] કહ્યના અને સત્ય; મતોરથો અને જીંદગી
કેટલાં જુદાં છે ?

મે : તે તો હોય જ કેની ? નહિતર.....

૨ : મ્હને ખખર છે. ત્હાઈં શાણપણ રહેવા દે.

મ્ : તે શું ત્હમે મળ્યાં યે નથી ? એવો તે કેવો પ્રેમ ?

૨ : મેના, મેના, ત્હને શું ખખર, હું મનને કેમ
ખાંધી રાખું છું તે : એને મળવા મ્હારા પ્રાણ ઉલટે છે—
જાણે દુનીઆ આખીને એકે કુદકે કુદી જઈ ! ને તોયે હું
કેમ કેમ મન વાળી લઉં છું. ઓ !

રક્ષા આંખો મીચી પડે જે. મેના
ત્હને જોયા કરે છે. મેનાની આંખ લીની
ધાય છે, તે ઉતાવળે લુછી લે છે. રક્ષા
ઘણીવાર પડી રહે છે. અચિંતાં

ઝા. મેના, પેલો ગિરિપ્રદેશ કેટલો સુંદર છે. જો, ચાંથી મહને કોઈ જોલાવ્યા કરે છે.

મે : [રક્ષાને ઢંઢેરતી] રક્ષાખ્હેન, રક્ષાખ્હેન, આ શું ? હો, નહિ તો વળા પાછું પહેલાંના જેવું થશે.

મેનાનું રહોં ચિંતાતુર થાય છે.
ધીરેથી રક્ષા આંજો જાણે છે. ખેડી
થાય છે. સ્વપ્નાં ખંજેરતી હોય તેમ
સરીર ઢંઢેરે છે ને પૂર્ણ જન્યત થાય છે.

ર : હું કેવી નિર્બલ થઈ ગઈ છું ?

- મેના સાથે પળવાર જોઈ રહે છે.

મેના, ત્હને જોઈ છું ત્યારે મહારી નિર્બલતા પર મહને તેરસ્કાર આવે છે. તું કેવી બલવાન છે ? મેના, મેના, તેં બિચારીએ એ બધું કેમ સહન કર્યું ?

મે : શું કરીએ ? આપણા કંઈ હાથમાં છે ?

ર : [જાણે પોતાની સાથે વાત કરતી હોય તેમ]
હં...આપણા હિંદુઓની એ વિશિષ્ટતા છે. જરાવારમાં
સન વાળા લેતાં હિંદુ સંસ્કૃતિ સારું શીખવાડે છે.

મે : સારું કેની ? એટલાં સુખી.

૨ : ડાણુ જાણે. એવી મન વાળી લેવાની રીતબ્રાત શીખી ના હોત તો કદાચ આજે તું દેટલી પ્રકુલ્લ હોત ? આમ તો તેં ત્હારી આખી છાંદગી ડદામી દીધી. એક જુની રુઢિ ખાતર-ખીજું કશું નહિ. પતિ મરી જાય એટલે બસ ? પછી હું જોવાનું જ નહિ, એમ ? માનવ છાંદગીની કેવી કિંમત ? [નીસામો નાંખતી] બધું જ અસલ્ય છે. માનવ છાંદગીને ડદામી દેવાની કળા હિંદુ પ્રજા સૌથી વધારે સરસ શીખી દતી.

મે : એ બો ત્હમારી દ્રષ્ટિ એવી છે. કું તો કોઈ બાજુ નિચાર કરું છું ત્યારે એમ થાય છે કે માંગ્યો પતિ મળે તોયે શું ? છાંદગી તો ચાર દદાડાનું ચાંદરણું છે. મન-ગમતું બધું કરીએ. પછી શું ? એથી હું શાંતિ મળે છે ? એકથી મ્હેંટા મોઢમાં રોજ રોજ તખ્ખા કરવાનું એના કરતાં તો આગળથી મન વાળી લઈએ એ સારું.

૨ : તેં માનવપ્રેમ જોયો, જાણ્યો નથી એટલે તું શું જાણે ? મેના, પ્રેમ એવી અલૌકિક વસ્તુ છે. એને તું આમ સામાન્ય નજરે કેમ જુએ છે ? એ માટે જીવનસર્વસ્વનો દીપક.....

એ : રક્ષા જહેન, એ બધું હું સમજું છું. પણ જીવાતી નમે છે ને ઇચ્છીએ તે મળી રહે છે પછી એ પ્રેમનો જોસ શમી જાય છે—કલ્પનાના રંગ ના હોય તો પ્રેમ એટલે શું ? કે' નહિ—જરાક આકર્ષણ. જેમ તહમે પ્રેમ માટે બધાંતો ભોગ આપવાનું કહેા છો કની તેમ ખીજાં સંસ્કૃતિ માટે ને કાઇ ધર્મ માટે ભોગ આપવા તત્પર હોય છે. એ તો જેવી જેની લાગણી. કદાચ બધાં ખોટાં હોય—કદાચ બધાં ખરાં પણ હોય. આપણે શું જાણીએ ?

ર : [જરાકવારે] ત્હારી વાત ખરી છે. જીંદગી એવી અટપટી છે તેથી જ હું કહું છું કે એનાં ઉંડાણમાં પેસવું જ નહિ. ધર્મ, પાપ-પુણ્ય એ બધાં જીંદગીનાં ઉંડાણો છે. આપણે તો જેની સમજ પડે ત્હેની વાત કરવી.

એ : તહમે સમજ્યાં ? શું સમજ્યાં ?

ર : એમ કે મ્હારું જીવન મ્હારે જીવનું જોઇએ. લોકે સ્વીકારેલા ધર્મ નીતિ ને એવાં બધાં બંધનોથી તે ડારી દેવું ન જોઇએ. સ્વર્ગ-નર્ક કાઇએ જોયાં નથી ને જોયાં હશે તો અહિં કહેવા પાછું આજ્ઞુ નથો. એ બધી આપણી

કલ્પનાઓ છે: એટલા ખાતર આમને આમ હું કે' મ્હારી જીંદગી બરબાદ કરી મુક્તો નથી.

મે : પણ મનમાન્યો પતિ હોય તો જ જીંદગી જીવાય એમ ? શરીરિક વાસનાથી પર જઇએ તો.....

ર : પણ શા માટે પર જઇએ ? જીંદગીની બધી જાતની સુંદરતા શા માટે ન માણવી ? કે' કારણ ? તું એમ સાધુડી પેઠે વાત ના કર. માણસની જરાતરા પણ લાગણીઓ ત્હને રહી છે કે નહિ ? તું જોને, જગત ને જીવન કેવાં વિશાલ અને સુંદર છે. મ્હારે શા માટે હાથે કરી એનાં બાર બંધ કરી દેવાં ? ને લોક એમ કરાવશે તો એ અત્યાચાર હું જરા સાંખવાની નથી. લોકને ધડ-પણ આવ્યું દર્શો પણ મ્હને—

મે : રક્ષાખ્હેન, ત્હમે એક જ નજરે જીવો છો એટલે લોકનો અન્યાય લાગે છે.....

ર : અન્યાય નહિ તો બીજું શું ? મ્હને સન્માર્ગ જતાવવાની ત્હમને શી જરૂર ? શા માટે એણે.....

મે : પણ ત્હમને ક્યાં કોઈ કે' જતાવવા આવે છે ? એમ ચીઢીઆં શું કાઢો છો ? જીઓ, ત્હમને કાળ આવે

છે એટલે વગર કારણ લઢવાનું શોધો છો. તહમે વિચાર કરોને, તહમે આ કરો કે પેલું એમાં લોપ્પાને શું ? કોણ જાણે કેમ પણ આજ તો બધાને માનવાની ટેવ પડી છે કે સમાજ અન્યાયી છે. તે સમાજને તે પડી છે સી ?

મેના ગુંગળાતી ઉભી થાય છે.

ર : ક્યાં જાય છે ? ખેસ; તું ચીઠાઈન નહિ. આમ કરી સત્ય શું એ હું શોધવા મથું છું. હું એકલી વિચાર કરવા માંડું છું ત્યારે કોણ જાણે કેમ મ્હારી વિચારશક્તિ બધી બહેર મારી જાય છે ને વારંવાર એ એકનો એક વિચાર આવ્યા કરે છે.

મે : ત્યારે મ્હારી પરીક્ષા કરતાં હતાં એમને ?

હસે છે ને બેસે છે થોડી વાર પછી

ર : મેના, મેં બધા માર્ગ તપાસી જોયા છે. પણ એ કે મ્હને નથી ફાવતો. [મેના અનુત્તર બેસે છે.] હિંદુ આદર્શ સુંદર છે, એની પવિત્રતાથી હું ઘણીવાર આકર્ષાઉં છું પણ ખરી. ઘણીવાર મનને કબજે રાખી મન વાળું પણ છું. સમાજના શ્રેય માટે મ્હારું બલિદાન અપાયું છે એવી કલ્પનાથી મનને પટાવું છું ને પર પુર-

ધનો વિચાર કરવો એ વેશ્યાવેડા છે એવા ભયંકર ખ્યાલો કરી શેઠની સેવા કરવા પણ તત્પર થાઉં છું. પણ કોણ જાણે કેમ એ બહુ વાર નથી નિભતું; મન અકળાઈ ઉઠે છે ને નર્ક-રૌદ્ર નર્ક આવવાનું હોય તો બલે પણ આ તો નહિ જ એમ હૃદય છયોક કહેવા માંડે છે.

મે : પણ એટલો બધો બળાત્કાર શા માટે કરો છો ? બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ ક્યાં એવું મન, વાચા ને કાયાનું સતીત્વ પાળે છે. વાચા ને કાયાનું સતીત્વ પાળો તો ચે બસ.

ર : હું સમજું છું; જ્ઞેન ! હું સમજું છું. પણ દુઃખ એજ છે. આપણાં સંસ્કારો બધી સ્ત્રીઓથી જુદા ને ઉંચા છે. તેથી આપણે વધારે દુઃખી થઈએ છીએ. મનનું સતીત્વ ના હોય તો વાચા ને કાયાનું સતીત્વ અપૂર્ણ છે એવું શીખ્યાં એટલે શું કરીએ ? એવું અપૂર્ણ સતીત્વ નિભાવવું તે કરતાં આ નામનો સંજ્ઞ તોડી નાખી બીજું સંપૂર્ણ સતીત્વ મેળવવું એમાં મૂલ્ય વધારે પવિત્રતા લાગે છે.

મે : એ તો સમાજને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા જેવું છે.

૨ : ત્હેમાં મ્હારે શું ?

મે : ત્હમે આ વિચારોથી એમ કરો એ તો ઠીક. પણ પછી બધાં માત્ર વાસનાથી પ્રેરાઇ એમ કરવા માંડે. એનો ત્હમને કેં વિચાર સરખો નથી થતો ?

૨ : પણ એમાં હું શું કરું ? નિર્બળ લોકો લુલો ન કરે માટે મ્હારે દુઃખી થવું ? શા માટે ?

મે : ત્હમે એમ હેલ્લે પાટલે બેસી જાઓ તો પછી કાંઈ કેં નહિ કહે ને કહે તો ત્હમારે ક્યાં સાંભળવું છે ?

૨ : લોક શું કહું એ હું નથી પુછતી. શું ખરું છે તે કહે ને.

મે : કાણ જાણે.

૨ : ના, એમ નહિ. સાચું કહે.

મે : સાચું પુછો તો મ્હારા મને તો એ ખોટું છે. બધું ખરું પણ એકવાર સાચી ખોટી રીતે (પણ એકની સ્ત્રી ગણાયું કેની ?

૨ : એમ કે ? કોઈ ધાડપાકુ ત્હને હિંચકી જાય ને પરણી બેસે પછી.....

મે : હા, તે હું એની જોડે રહું કે ન રહું પણ જીજ્ઞે સંસાર તો મ્હારાથી ન મંડાય.

આવી જાય છે. મેં... તે હતી નથી.

ભુલથી કુંતા માતાએ એમ જ દ્રૌપદીને પાંચ ભાઈઓને પરણાવી હતી, યાદ છે ને ?

૨ : એ બધાં તો વેલાં થઈ ગયાં હતાં. એક જાણુ અજાણ્યે ગમે તેમ બોલી જાય તેથી થઈ રહ્યું ?

એ : જીંદગીની એ એક રીત હતી, હમારી બીજી છે.

૨ : પણ સારી કંઈ ?

એ : તે તો જ્ઞેન આપણે શું જાણીએ ?

૨ : જોટલે એમને કે એ રીત ખરી હતી ?

મેના અનુસાર બેસી રહે છે. થોડી-
વાર પછી

એ : પણ ત્યારે હમે એમ કેમ નથી કરતાં...

૨ : શું ?

મ્રે : આ સંસારથી જુદાં રહો. ત્હમે શરીરસૌદમ માણવાની વાતો કરો છો પણ ત્હમે બધું ખરેખર નહિ કહેતાં હો.

ર : ના, વળી, બધું ખરું જ કહું છું.

મ્રે : તો પણ શું થયું ? તો પણ ત્હમારાં જેવાં તો સહેલથી એ વાસના જીતી શકે.

ર : પણ એટલું બધું શા માટે કરવું ? અને એ કેં એટલું જ થોડું છે ? તું ક્યાં નથી જાણતી કે મ્હારી રગેરગ એના પ્રેમથી ધબકે છે.

મ્રે : ત્હેની ક્યાં હું ના કહું છું ? આજ લગી પણ ત્હમે એકમેકને ક્યાં નથી મ્હાતાં ? જાંદગીભર ત્હમે એમ ક્યાં જાણો એમાં થોડું દાર્ઢ રોકવા આવે છે ? એ મિત્રો રહો તો શું બોલું છે ?

ર : ના, ના, એ બધા પાપના રાજમાર્ગ છે. હું તો મ્હારું સર્વસ્વ એને સોંપી દેવા માંગું છું. આ આટલું ત્હારું ને આટલું મ્હારા પરણેનર પતિનું એવું મ્હારાથી નહિ થાય.

મ્રે : જુઓ, એક ખીજ વાત કહું; પુરુષોનો બહુ વિશ્વાસ નહિ. ખીયારી અનેક સ્ત્રીઓ પુરુષ પાછળ સતી સ્થં પળ્યુ એકે પુરુષ સ્ત્રી પાછળ બળી ના મર્યો.

રક્ષા સુપ રહે છે. ચોરીવારે

૨ : તદમાર્ગ ચિત્ત કામમાં પરોવેા તો આ બધું
શુદ્ધી જાઓ. તદમાર્ગ જેવાં તો ફેટલી સારી સમાજસેવા
કરી શકે ?

૨ : મહત્તે કસામાં રસ નથી. એ બધું હું કરી શકું
-એની સાથે, એના વગર હું તરણું પણ તોડી શકું એમ
નથી. ને મીલમાં પણ હું ના કંદાવી દેવાની છું.

મેના મૂઠ્ઠા જેવા થઈ જાય છે.

મે : શું કહેા છો ?

૨ : ખરી વાત છે-મ્હારાથી હવે વધુ નથી જે'વાતું.

મેના અકળાય છે ને હસી થઈ
બારીએ જાય છે, રક્ષા વિચારમાં એસી
રહે છે. ચોરીક વારે

મે : એક કામ કરશો ?

૨ : શું ?

મે : સાંજે મ્હારી જોડે આવશો ? અમારે ત્યાં એક
સાંધું આવ્યા છે. બહુ ધાર્મિક છે.

૨ : મેના, મ્હારે તો એક જ ધર્મ છે; જીવન અને ત્રિમનો.

મે : [સાંભળ્યું ન હોય તેમ] અનુભવી પણ છે. એવી શાંત મૂર્તિ છે ! આપણે એમને પુછશું. કે' નહિ તો ત્હમને શાંતિ તો મળશે.

હલી હલી રક્ષાના કપાગ પર હાય :

ફેરવે છે.

ત્હમારું મગજ કેતું ગરમ રહે છે !

રક્ષા મેનાનો હાય પંપાળે છે. એની આંખોમાં જળજળીયાં ભરાઈ આવે છે.

૨ : [જાણે બચડતી હોય તેમ] શાંતિ ! આ જાવે તો કાણ જાણે.

મે : આમ દારી શું જાઓ છો ? ત્હમારાં જેવાંએ તો કેટલી ધીરજ રાખવી જોઈએ. ચાલો, ત્યારે ટૂંકાંજે આવશેને ? જરૂર આવજો કાલે એમણે અમને એવી વાત કહી હતી ! હું તો જક થઈ ગયો.

૨ : શી ?

મે : બધું તો કહેતાં મ્હને નહિ આવડે પણ મુઠ્ઠો. આમ હતો. આપણી જાંઘગી શી છે ને અહિં બધી ગડ-

મથલ કરીએ છીએ તે ફેવડી નજીવી છે-ને એ પછી ભલે-
ભવની વાતો કરીને એવું સારું દષ્ટાંત આપ્યું. મહને તો
યથ ગયું કે આ દુકાં છાંદગીમાં આ બધી શી ઉપાધિ ?

૨ : મેના, એ બધી કલ્પનાઓ મેં પણ કરી છે-
મહારા મનને મારવા મેં પણ કે આછા પ્રયત્નો નથી કર્યા.
મનને કે કે અગ્નિઓમાં મેં તપાવ્યું છે. હવે તો શરીર
ને મન બેઉ બીચારાં બળી ઉઠ્યાં છે.

પોતાના શરીર સ્થાને જુએ છે ને
જાણે શરીર દાઝ્યું હોય તેમ દાઝ
ફેરવે છે.

મે : છતાં આવજો તો ખરાં. લોક કહે છે કે દુની-
આમાં ના જડે તે ઇશ્વર આપે છે. [જરા વાર રહી]
આલો, ત્યારે હું જાઉં. આજે તો ઘણું મોડું થયું.

૨ : આવજો.

મે : વાર, ને તહમે બહુ વિચારો ના કરતાં હો.

નથ છે. રક્ષા વિચારો કરતી, નીસાસા
નાંખતી હોય પર ફેટલી વાર સુધી પડી
રહે છે. એટલામાં બારીએથી નરવર જતો
હોય છે, તહેને દેખી

ર: નટવરલાલ !

જરા વારમાં નટવર દાખલ થાય છે.
ને સલામ કરી અદખ વાળી હિતો રહે છે.

નટવર : જી !

ર: ત્હમે એક કામ કરજો. મેં ત્હમારા મિત્રને વખત:
આપવાનું કહ્યું હતું ને ?

ન: હાજી.

ર: તે કાલે સવારે સાતેક વાગે મ્હને નવરાશ છે.
જાને તો ત્હમે પણ આવજો. થાણું ખરું હું જોડે લાયબ્રે-
રીમાં ને નહિ તો વાડીમાં હોજી આગળ હોઘશ.

ન: વારૂ, જી.

ર: ઠીક, સાહેબજી.

ન: રજા લઉં છું.

નટવર જાય છે. રક્ષા ત્હને જતો
જોઈ રહે છે. ને હાથવડે આંખો ઢાંકી દર્શ
ખસે છે.

ર: [સ્વગત] ખીચારી મેના મ્હને છેક નિર્ગત ગણે
છે. હું એ ખધા વિચારો કરી ચુકી. પણ...[અટકે છે.]

પંડો પડે છે.

પ્રવેશ ૫

સમય: સવારના સાતનો. સમારક
રૂઝાની બારીમાં નરવર અને પ્રદુમ્ન ઉભા-
વળે દાખલ થાય છે.

પ્રદુમ્ન : હાલંબેરીમાં નહિ તો ખીજે ક્યાં ?

નરવર : હોજ પાસે.

પ્ર : ત્હને બરાબર યાદ છે ?

ન : હા, બાઈ, હા. કેમ મેં કે' કાન ધરાણે મુક્યા
દતા એમ ?

પ્ર : ને વખત પણ ત્હને બરાબર યાદ છે ? બુલતો
નથી ને ?

ન : એ બોલતાં હોય ને મનને રમવા દઉં ?

પ્ર : ત્યારે અહિં કેમ નથી ?

ન : ત્હારો થોડો જરા થોભાવ તો ખરો, ભક્ષ
માણુસ ! આપણે શોધવાં પડ્યો. અહિં તે કે' એક બે
હોજ છે ?

પ્ર : ત્યારે ક્યાં હોજ તે તેં પુકડ્યું કેમ નહિ ?

ન : કારણ આજથી મ્હારે ઘેર બેસવું નહોતું.

પ્ર : અંહ...એ તો એ તહને નોકરીએ રાખે; હું તો... ચાલ. બાપુ, ચાલ, પાછો અહિં ઉંભો શા માટે રહ્યો ?

ન : જો, એમ અધીરો ના થા, આ વિશાલ વાડીમાં એ ક્યાંના. ક્યાં હશે. આપણે કાઠને પુછવું પડશે.

નરવર ચારે તરફ નજર કરે છે.
પ્રધુમ્ન વાડીની કુંજે જુએ છે.

પ્ર : વાડી સુંદર છે.

ન : બધું એમણે કર્યું પહેલાં તો વેરાન હતું.

અરલામાં એક કુંજ પાછળના
ખુણામાં પ્રધુમ્નને એક હોળ જણાય છે.

પ્ર : અથા, એક હોળ તો અહિં પણ છે. ચાલ,
અહિં જોઈએ.

એક કુંજની પાછળ હોળ પાસે
જાય છે. હોળમાં ઘણા બધા બરમેગ-
રાનાં ફુલો પડેલાં છે. અને એ પર
ભુરાં વસ્ત્રો દેખાય છે. નરવર અટકી
પડે છે. ને પ્રધુમ્નને હાથ ખેંચી ઉભો
ગમે છે.

ન : નહાતાં લાગે છે. ત્યાં કેમ જઈ સકાય

પ્રદ્યુમ્ન ક્ષણવાર અટકે છે. એની
આંખો હોળ તરફ ખેંચાય છે. પળવારમાં

પ્ર : [અચિંતા, જોરથી ધ્રુજતા અવાજે] નટવર !

નટવર પ્રદ્યુમ્નના અવાજથી ગભરાઈ
ઉઠે છે.

ન : કેમ ?

પ્ર : બધાં વસ્ત્રો પ્હોરી કાઢ નહાવા પડે ? ને એ જ
વસ્ત્રો છે. ટેંક.....

બેડ સચિત જુએ છે. સૂર્યનાં કિરણો
રક્ષાના સુંદર મ્હોં પર પ્રકાશે છે બેડ
ઊંઘાવળે દોડી જાય છે. રક્ષાતું મ્હોં શાંત
અને રમ્ય લાગે છે. એની આંખો બંધ
છે, એના મ્હોં પર નાનકડું હાસ્ય ફરખી
રહ્યું હોય એમ લાગે છે. પ્રદ્યુમ્ન લાંબે
હાથે રક્ષાને ઝીનારે ખેંચી લે છે. લ્હેતું
શરીર અચેતન લાગે છે. નટવર લ્હેની
નાડ તપાસે છે ને પ્રદ્યુમ્ન સામે જુએ છે.

ન : [સગદગદ] પ્રાણ નથી.

પ્રણમ્ન રક્ષાના મૃતદેહને વળગી પડી
મુક્તા કંઠે રુચે છે. રક્ષાની મુઠ્ઠી તરફ
નટવરની નજર ભય છે. તેણે કૈંક કાગળ
જેલું આણું હોય એમ લાગે છે. ન
તે કાઢે છે ને જોઈ પ્રણમ્નને આપવા
માંડે છે.

હારો છે.

પ્ર : વાંચ.

ન : [વાંચે છે.]

પ્રિયતમ,

સમાજની છેલ્લીવાર આમન્યા તોડી
ત્હને હજારો સુમીઓ મોકલું છું. કહે છે
કે જીંદગીમાં મળતું નથી તે ઇશ્વર આપે
છે માટે એની પાસે જઈ છું. પ્રિયતમ,
અહિં ત્હને મળીશ નહિ માટે માફ
કરજે, પણ ત્હારી હાજરીમાં જ એક
માર્ગે હું જઈ શકું ત્હને લોક પાપ કહે
છે મ્હને પાપની બ્હીક લાગતી નથી.
લોક સાચાં છે કે નહિ તે પણ હું કહી
નથી શકતી પણ કદાચ-કદાચ સાચાં હોય

તો આપણે પ્રેમ પાપથી કલંકિત થાય.
તે હું કેમ કરી સાંખી શકું ?

મેં બહુ વિચારો કર્યા છે, પણ હવે
તો ત્હને મળ્યા વગર હું જીવી શકું
એમે જોતું ને ત્હને મળું એટલે તો
મહારી બધી સ્વસ્થતા જતી રહે એ તું
ક્યાં નથી જાણતો ? તેથી મળ્યા વગર
જાઉં છું. તું પુરૂષ છે તે વેડી લેજો.

એક સાધુએ મ્હને કહ્યું છે કે એ
પ્રેમ ને પ્રકાશની ભૂમિ છે. ને ત્યાં
વસનારા બધાં સ્વતંત્ર છે. એટલે ત્યાં
જાઉં છું. આપણે ત્યાં નિર્બાધ મળીશું
માટે તું જોલો જોલો આવી જોઈએ
હું ત્હારી ખુબ-ખુબ રાહ જોઈશ.

પ્રિયતમ, સદા ત્હારી હતી ને ત્હારી.
રહીશ. તું વિશ્વાસ રાખજો. ત્હારી સ્મૃ-
તિઓ સાથે લેતી જાઉં છું.

ફરીવાર, અનેક અનેક ચુમીઓ..

લી. ત્હારી રક્ષા.

તા. ક:-તહને આ મુખાઈ લાગશે,
 એ હું જાણું છું; પણ પ્રિયતમ, આ
 બૂમિમાં તો આપણે સુખી ગાત જ
 નહિ. અહિં કાંઈ કે રામજીવું નથી
 જોઈએ આમ કહું છું. મળ્યું ત્યારે વધુ
 વાતો કરીશું. તું જરૂર આવી પ્લેઝ્ય-રક્ષા

પ્રભુને રક્ષાનો હાથ હાથમાં સર્જ
 તે પ્રેમ ને પ્રકાશની બૂમિ તરફ કાંઈને
 જોળતો હોય તેમ રાજા નયને લેઈ
 રહે છે. નરવર આંસુભીની આંખે રક્ષાના
 મૃત શરીરને અને મૃતવત થતા પ્રભુને
 જુએ છે.

પડેલો પડે છે.

सती.

પાત્રો:

ચશવર્મા....	રાધારાણી
કુમાર.....
હુલેરાય....	અનુસૂયા
રાજ્યગોર....	હંસા
પ્રુશાલ....
વીરભદ્ર....
હરિ	જાદો	દરબારીઓ,	સલાજનો.

પ્રવેશ ૧

સમય: સવાર. રસ્તે 'વલ્લુજારા'ની
ચોઠ પડી છે. લોટો જાંઘમાંથી હટી
પ્રાતઃકર્મમાં પ્રવૃત્ત થતા જણાય છે.
એમની થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે ખુશાલ
જરીની સાથે ઓઢી સુતો છે. પાસે
એક નોકર જેવો લાગતો માણસ સુતેલા
માણસની ચોટી કરતો હોય તેમ, ઠરી
જતા તાપણાને સંકેતરતો બેઠો છે.
એટલામાં ખુશાલ જાગે છે અને રસ્તા
દેખાડે છે.

ખુશાલ : (આંખો ચોળતો) કેમ હરિ, પરાક
થયું, ખરું ?

હરિ : હા, બાપજી.

ખુશાલ બેઠો થાય છે ને ચારેગમ
નજર દરે છે.

ખુ : ત્યારે તું કે પાણીચાણી લઈ આવ કે હું
હાથ મ્હાં ધોઉં.

હરિ હસી થાય છે અને જાય છે.
ખુશાલ પથારીમાં બેઠો બેઠો મુઠ પર
હાથ ફેરવતો વિચાર કરે છે.

(સ્વગત) શું નસીબ છે ? મ્હારી બધી સોગડી
હારી ગઇ. નહિતર આજે હું ક્યાં હોત ? (નીસાસો
નાખે છે.) દુલેરાય, હું પણ ક્યારે ખરો વાણીઓ કે
ત્હને તો ધુળ ચાટતો કરું. તું પણ મરતાં લગી યાદ કરે
કે ખુશાલ મંત્રી સાથે વેર કેમ થાય.

જરાક અટકે છે. એની આંખો ઝીણી
થાય છે. જગત સમરતને કુટપટ્ટીએ
માપવા નીકળ્યો હોય તેમ જુએ છે.

ઠીક છે; આજે તો ત્હારો દિ' ચઢતો છે પણ દિવસ પણ
આચમે છે, બલા; તો તું માણસ; ત્હારો તે શો હિસાબ ?

એટલામા હરિ જળપાત્ર લઈ આવે
છે. ખુશાલ મ્હો ઘોઈ પાછો ખેસે છે.

હરિ, ત્યારે કેમ કરશું ?

હું : બાપજી, જાદો ઘોડા લઈ આવે એટલે નીકળીએ.

ખુ : હા. આપણે જેમ અને તેમ જલદી તરલાણ
પ્હોંચી જવું જોઈએ હોં; નહિ તો આપણી બધી મહેનત
પર પાણી ફરી વળશે.

હું : બાપજી.....

હરિનું વાક્ય અત્યુત્તર રહે છે. સામેથી એક પુરુષ ને સ્ત્રી આવતાં જણાય છે. હરિ લહેમને ભુજો છે ને પોતે શું બોલતો હતો તે ભુલી જાય છે. ખુશાલ આંખો ફાટી લહેમને જોઈ રહે છે. પુરુષ પાસે આવે છે. સ્ત્રી જરાક દૂર જાય રહે છે.

ખુ : કાશુ છે ?

હ : સુધાર જેવો ભાગે છે,

આપનાર પુરુષ પાસે આવે છે.

પુરુષ : બાપજી, પગે લાગું છું

પગે પડી બેસે છે.

ખુ : કેમ લાઈ, તું કાશુ છે. ત્હારું નામ શું?

સુ : બાપજી, હું વનો. જાતનો સુધાર છું. બખાંતો માર્યો નીકળ્યો છું, મહારા બાપ.

ખુ : કેમ શું છે ?

વનો : બાપજી, ગામમાં કામ કેં મળતું નથી. અમે આજ ચાર દિ'નાં ભુખ્યાં છીએ. કટકો રોટલો પણ પામ્યાં નથી.

ખુ : હવે ક્યાં જવું છે.

વ : નસીબ લાઇ જાય ત્યાંસ્તો, બાપજી. અમારે શું ? કામ કરી રોકલો રળી આવો છે. આ પોઠનું સાંભળ્યું તે એ તરફ જતાં હતાં. પણ રસ્તે કાઠએ કહ્યું કે ખુશાલ બાપજી અહિં છે તે ત્હમારી કને આવ્યો. બાપજી ! હવે તો અમારી લાવઠ લાંગો. અમે નિરાધાર છીએ.

હરિ ખુશાલની સોડમાં ભરાઇ એનો
પગ રાખે છે.

ખુ : ઠીક, પણ પહેલાં તો તું કેં બાધ લે. (હરિને)
હરિ, એ કે રતું હોય તો આમને આપ.

હરિ હતાવળે હઠે છે ને પાસે પડેલી
નચકી છોડવા મંડી નય છે.

વ : ખચર ત્હમારું કહ્યાણ કરે બાપજી. અમે ચાર
દિલ્લી ટળવળીએ છીએ.

ખુ : અહ્યા, પેલું કાણુ છે ? ત્હારી સ્ત્રી છે ?

વ : હા, બાપજી. એ બચારી પણ મ્હારે પાને
ચઢી સુખી નથી થઈ.

ખુ : ત્યારે એને પણ બોલાવને, એ પણ લુપ્તી જ હશે કેની ?

વનો સ્ત્રીને ઇસારતે બોલાવે છે. તે શરમાતી પાસે આવે છે. ખુશાલ એને દિંગ થતો હોય એમ જોઈ રહે છે. તે આવે છે ને વનગી પાછળ બેસે છે. હરિ બેઠને ખાવાનું આપે છે. બેઠ અધીરતાથી ખાવા મંડી નય છે. ખુશાલ એકીટસે તે સ્ત્રીને જોઈ રહે છે.

(થોડીક વારે) અથા, આવી રૂપાળી સ્ત્રી ક્યાંથી લઈ આવ્યો ?

વ : હેં, હેં બાપજી.....

સ્ત્રી શરમાઈ નીચું જુએ છે.

ખુ : નરી અપ્સરા જેવી છે.

વનો જવાબ આપતો નથી.

હ : હા, બાપજી, રણુવાસને લાયક છે.

ખુશાલના ચિત્તમાં એકદમ નવો વિચાર જન્મતો હોય તેમ લાગે છે. પળવાર તે હરિ તરફ જોઈ રહે છે. સ્ત્રી

આડી આંખે ખુશાલ તરફ જુએ છે.
એની નજરમાં અકબ્રામણ દેખાય છે.

ખુ : અહ્યા, એ વાત પણ ખોટી નથી.

વ : હેં, હેં, બાપણ; અમે તો ગરીબ માણસ.

ખુ : હરિ, જો તો ખરો હજી જાહેર થોડા કેમ ના-
જાવ્યો? તું જરા બાળ કાદ જોડે. ક્યાંય દેખાય છે.
ખરો કે નહિ ?

હરિ કમને ઉભો થતો હોય તેમ
હા છે અને નય છે. ખુશાલ આકાશ
તરફ જાણે બેઠકારીથી હોય તેમ જોવા-
કરે છે.

(થોડી વારે) અહ્યા, ફેટલા વખતથી રખડે છે ?

વ : બાપણ, પુરા ત્રણ મહિના થયા.

ખુ : પહેલાં ફેટલું કે રળતો હતો ?

વ : બાપણ, એનું તો શું નક્કી ? પણ ખાધા જોટલું
મળી રહે.

ખુ : એમ કે ? વારુ તે ફેટલા ટકાથી તું ખુશી થાય ?

વ : ખાપજી, અમારે શું ? અમે તો ગરીબ મનખ.
અમારી જીજી જીવડી !

ખુશાલ કૈંક બોલવા ઈચ્છતો હોય
પણ બોલાઈ ન હોય ને ગુંગળાવે
હોય તેમ લાગે છે. આખરે હસો યાવ
છે, જરાક આંધે નય છે. ને વતીને
પાસે બોલાવે છે.

ખુ : જો, અલ્યા, રણી રણી તું તે ફટલુંકરણવાનો
છે ? તું મહાર કલું માને તો રાજમાંથી તને વધામન
ને જાગીર અપાવું.

જ : (સહર્ષ) હં, ખાપજી !

ખુ : હા. બોલ, છે તૈયાર ?

વ : હા ખાપજી, તમે કહો તે કરું.

ખુ : (જરા વાર પછી) હં, જો, આપણે-તું-
(અટકે છે) તું એક કામ કર. ત્હારી આ સ્ત્રી આપી દે.

વનો જડ નેવો થઈ નય છે. મહેનવારે.

વ : ના, બાપજી, એ તો નહિ બને. મરીએ તે હા:-
પણ.....

ખુ : (જરાક ધોળા અવાજે) અરે મુખી, પણ
સાંભળતો સહી. રાજાજીને આની બબર પડશે એટલે તું
હા કહેશે કે ના, તો યે એને લાઇ જશે એ તો નક્કી. ને
તું જીદ કરશે તો ત્હને ભોંયરામાં પુરશે; નહિ તો ફાંસીએ
લટકાવશે. એના કરતાં હું કહું છું તે માની જા.

જાણે પોતાની જાતને કહેતો હોય તેમ
સાળા ગરીબ લોક પર દયા જ કરવી ના જોઇએ.

વનો ચુપ થભો રહે :

કેમ, બેલ, શું કહે છે !

વ : ના, બાપજી, એમ કેં થાય ? નરકમાં પડીએ ને

ખુ : (ગુસ્સે થતો હોય તેમ) એમ નહિ માને, કેમ ?
હરામખોરોને તો જીવતાં દટાવવાં પડશે.

વ : પણ બાપજી.....

ખુ : પણ શું ? રાજાજી તરફથી હું માંગું કરું છું;
ને તું ના કહેનાર જ કાણ ? હવે તો તું આપી દે તે
પણ નહિ જોઇએ. ત્હમને ખેડીને ધગધગતા બોદા સાથે
આંધી જીવતાં દટાવવાં પડશે.

વનો કાંપતો હોયો રહે છે. એની
વાચ્યા જાંઘ યઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે.

એક જૈરી, એની વળી વિસાત શું કે રાજાજના હુક-
મની આમ સામો થાય છે ? ને રાણીયા કરતાં રૂપાણી
સ્ત્રી તું રાખી જ કેમ શક્યો ? હોયો રહે હરામખોર ત્હારી
ખરાખર વલો.....

હરિ આવે છે.

(હરિને) હરિ, આ બેઉ બદમાશોને ઘોડાની પાછળ
ધસડાતા બાંધ. એ લોક રાજપ્રોહી છે. કાલ સવારે એમને
મહારાજના હુકમે દટાવવા પડશે.

વ : (ઉતાવળે) ઓ બાપજી, લાઇસાળ જુલ થઇ
મહેર કરો. ત્હમારે કરવું હોય તે કરો, બાપજી, અમે
અલગ માલુસ, અમે શું સમજીએ !

ખુ : (હરિને) જા. અહ્યા તું આમો હોયો રહે.

હરિ દૂર નીકળે છે.

હં, ત્યારે એમ આગળથી કહેતાં શું દુઃખ થતું હતું ?
ત્હમને સાળાં નીચ લોકને વળી એટલામાં ધધરો શાનો

થતો હતો ! એ બેરી નહિ તો બીજું, એમાં વળી ખાદ્યી
પંચાત જાતી ! અને રાખજી.....

વ : હા, હા, બાપજી, ત્હમે ખરું કહો છો રાખજીને...

ખુ : પણ એઈ, તું આવા સવારા કરીશ તો ત્હારી
જીમ કાપી નાંખવામાં આવશે સમજ્યો ?

વ : નારે બાપજી અક્ષરે નહિ કાઢું. મ્હારો શો દિ'
ફર્યો છે બાપજી ! હું કેં સમજતો નથી !

ખુ : દીક, પણ ત્હને કાંઈ પુછે તો કહેજે કે એ
મરી ગઈ કે ન્હાસી ગઈ, સમજ્યો ?

વ : હા, બાપજી, હા.

ખુ : અને (ગજવામાંથી કાચળા કાઢી) સે, આ ભખ
જા. ને નિયમસર ત્હને નજરાણું મળ્યાં કરશે, સમજ્યો ?

વ : હા, બાપજી.

એક જાડ નીચે જાય છે. વનો સ્ત્રી
તરફ જુએ છે ને એની આંખો ભરાઈ
જાય છે. એ જોઈ સ્ત્રી હસી યાય છે.
ઐતસામાં.

પુ : કેમ અધ્યા, વળી આ શું માંડ્યું છે ?

બનો ઉતાવળે આંખો લુછી રે છે.

વ : ના, બાપજી, કેં નહિ. '(અંતે) હું જઈ પુ'.
તું બાપજી સાથે જજો હોં કે.

શ્રીકૃષ્ણ યોગવા નય છે એટલામાં ખુશાલ
પાસે આવે છે ને વનાનું કાંડું પકડી
ફર ખેચી લઈ નય છે.

પુ : બસ થયું હવે, જા ભાગી જા. ને જોજો મેં
કહ્યું તે યાદ રાખજો સમજ્યો ? નહિ તો ત્હારી વાત તું
જાણે. આ તો રાજદરબારનાં કામ છે.

બંનો શ્રી તરફ એક દંધામણી
નજર કરી ધીરે પગલે ચાલ્યો નય છે.
શ્રી ચાલ્યા જતા વના તરફ ડકારી
નજરે જુએ છે. એની આંખોમાંથી ભયા-
નક આતસ વરસે છે. ખુશાલ હસતો
હલો રહે છે. એડીક વારે

(સ્વગત) દુલેરાય ! મ્હારો સીતારો હજી જોર કરે છે.
હવે જોઈ લે જો કે ખુશાલ મંત્રી એટલે કે શુ ?

ઝેટલામાં જાહેર થોડા સાવે છે.
હરિ ખચકું, પાયરણ વિગેરે ખાંધી
લે છે. ખુશાલ તૈયાર થાય છે.

ખુ : (ધીરથી હરિને) હાર આને તરભાણુ લઈ આવ-
વાનું કામ હવે તારે માથે.

હ : (આનંદ પામતો હોય તેમ) હા, બાપજી ! એ
કામ મારું.

ખુ : સારું ત્યારે, પણ જોને વાત ખુદાર ના
જાય, હોં.

હ : અરે નારે બાપજી. આ માથું આપું.

ખુ : જાહા, હરિ એની લાભીને મુકવા જાય છે. ત્યારે
હું મ્હારી સાથે ચાલ—

જા : સારું બાપજી.

ખુશાલ મુઠમાં હસે છે, ને વતની સ્ત્રી
તરફ વિજયની નજર નાખી અસ્વાર
યઈ જાય છે. જાહેર ખીન થોડાપર
એસી ખુશાલની પાછળ જાય છે, વતની

ઝી ફેં સમજતી ના હોય તેમ ઉભી રહે છે. એનું શરીર ઠરી ગયું હોય એમ લાગે છે. માત્ર એની આંખો બળી રહી છે. દરિ ત્હેની પાસે નય છે. અને સહેજ દુસે છે.

હ : બાબી, ચાલો, ચારે, ક્યાંક ગાડું શોધીને જઈએ. હવે ત્હમારે તો સુરજ સોનાનો ઉગશે હોં.

વનની ઝી જવાબ આપતી નથી.

બાબી, આમ તે ક્યાં સુધી ચાલશે ? જરાક અમારી જોડે પણ ખોલવું જોઈએ હોં. પછી તો પાલખીએ ખેસશે તે સામું પણ નહિ જુઓ. કેમ ખરું ? દાલો, દાલો...

દરિ દસતો દસતો ચાલવા માંડે છે. પ્રેત લઈ નય ત્યાં દોરાતી હોય તેમ વનની ઝી ખેંચાતી અનાયાસે દરિની પાછળ નય છે.

પંડો પડે છે.

પ્રવેશ ૨

સમય: થોડા વખત પછી એક સવાર. કામેશ્વરના મન્દિરના ચોતરે રાજ્ય યશવંતી કીનખાળની ગાદી ઉપર બેઠો છે. પાસે દુલેરાય અને ખુરાશ બેઠા છે. સહેજ દૂર થોડાક હજુરીઆઓ માંદો-માંદો ગુપચુપ વાતો કરી રહ્યા છે.

ય : દુલેરાય, મને તરભાણની ખુશ ચિંતા થાય છે હોં.

દુ : મહારાજ, એની કશી શીકર ના કરો.

ય : (ગુંગળાતો હોય તેમ) ત્હમે શીકર ના કરો, ના કરો કહો છો પણ...

દુ : મહારાજ ! તો પછી આપ કહો તેમ કરીએ. મહાર કહ્યું...

ય : પણ ત્હમારં કહ્યું બધું અવળું થાય છે તે નથી જોતા ? પછી...

દુ : મહારાજ ! આકળા ગા સાર થાઓ છો ! બધું વખતભર ખઠાર પડશે. હું એની જ પેરવીમાં છું.

ખુશાલ દુલેરાય સામે જુએ છે.

ય : ના એમ નહિ. લડમને જો કે જેમ પડતો હોય તો તે કહી દો. આમ અંધારામાં હવે હું રહી શકું એમ નથી.

દુ : મહારાજ ! એથી ઉત્તરું બધું અવળું જશે.

ય : હજી શું બાકી રહ્યું છે ? મંત્રીશ્વર, ગામગરામ ગયાં તે બાપદાદાની કીર્તિ જવા બેઠી. હજી શું બાકી રહ્યું ?

દુ : (ખુશાલ તરફ તીરછી નજર કરી) મહારાજ, એ બધા પ્રતાપ કોના છે તે આપ નથી જાણતા ?

ખુશાલ જરા અરવર્ય થાય છે.

ય : એ ગમે તેના કારણે હશે; દુલેરાય, મહારે કારણ જોડે સંબંધ નથી. હું ક્ષત્રીય છું તે મહારા સ્વકાવ પ્રમાણે.....

દુ : હા, મહારાજ, અવર્ય એનો પ્રસંગ પણ આવશે જ.

અ : પણ ક્યારે ?

દુ : મહારાજ, થોડા જ સમયમાં.

ય : તહમે હર વખત આમ જ કહો છો.

દુ : હા મહારાજ, ને હજી થોડા વખત મ્હારે એમ જ કહેવું પડશે.

ચરાવમોં નિરાશ થતો હોય તેમ,
ઝાસીકે અઠોંગી પડે છે. થોડી વાર
કોઈ ખોલતું નથી, પછી

ય : દુલેરાય, જુઓ, તરભાણુ એટલે મ્હારા રાજ્યનું નાક. કાંતો તરભાણુ રહે ને આપણે રહીએ કે તરભાણુ સાથે આપણે પણ નિર્મૂલ થઈએ, તહમે આટલી.....

એટલામાં એક સ્ત્રી પુનનો થાળ લઈ મંદિરનાં પગથીયાં ઉતરતી હોય છે. રાજા તહેને જુએ છે ને ખોલતાં અટકી પડે છે. દુલેરાય અને ખુશાલની નજર એથી ખેંચાય છે ખેડ મંદિર તરફ જુએ છે. સ્ત્રી રાજા તરફ એક આડી નજર કરે છે ને શરમાતી હોય તેમ મ્હોં નીચું કરી દઈ મ્હોં પર આવે એાદી ઝડપ ભેર જતી રહે છે.

ચોડીવાર રાત્રી યજ્ઞવર્મા એ દિશામાં
ભેઈ રહે છે.

મંત્રીશ્વર આ ફાણુ છે ?

હુ : મહારાજ ! મ્હને ખબર નથી.

ય : ખબર નથી ! ત્હને શાંતી ખબર હોય છે ! અભ્યા
પ્રશાસ, ત્હને ખબર છે ?

પ્રુ : (નમસ્કાર કરી) હા અનદાતા !

ય : એ ફાણુ છે ?

પ્રુ : (દુલેરાય તરફ નજર કરી) અનદાતા, એ તો
અહિ કહેવાય એવું નથી.

ય : મંત્રીશ્વર ! ત્યારે ત્હમે પધારો. હું જરા અહિં
રોકાઈશ.

દુલેરાય ક્રોધમાં પ્રુશાસ તરફ
નજર કરે છે.

હુ : જેવી આશા.

દુલેરાય ધીરે પગલે જાય છે.

ય : એ ફાણુ છે, અભ્યા ?

પ્રુ : અનદાતા.....(અટકે છે.)

ય : કેમ, બોલને.

ખુ : અનદાતા, શું કહું ? શું માનવું ને શું ન માનવું
એ જ આ વખતમાં સમજાવું નથી.

ય : હા, હા, પણ હવે છે શું તે બોલને.

ખુ : અનદાતા, કાન ગુન્હેગાર છે પણ સાંભળ્યું છે
કે કાંઈ ગરાસીઓ પોતાની કન્યાને લઈ મહારાજની પાસે
આવતો હતો.

ય : (ઠિતાવળે) મ્હારી પાસે ?

ખુ : હા, બાપુ, પણ રસ્તે દુલેરાયજીનો ભેટો થયો,
પછી.....(અટકે છે.)

ય : (ક્રોધમાં) એમ કે ? કરામખોરને.....

ખુ : હોય બાપુ, માણસ છે.

ય : આ ખરી વાત છે ?

ખુ : કાણ જાણે અનદાતા, ને આવી વાતમાં જાણ
પણ કેમ કહાય ? ત્હેમાં મ્હારે તો દુલેરાયજી જોડે રશું
ખીયાંબારું એટલે.....

ય : એ તું જાણે, પણ પછી શું એ માલેક મધ
ભેટો છે ?

ખુ : ના, બાપુ, હજી સાંભળ્યા સુધી એ લોક એમને કે દાદ આપી નથી; કારણ કે એણે તો અનદાતાને પ્રાણ સમજ્યા છે.

ચરાવમાંના મ્હોં પર આનંદની છાયા ફરી વળે છે.

ય : એમ ?

ખુ : હોયસ્તો મહારાજ, એમાં નવાઈ જેવું શું છે ? ત્રિભુવનસત્રાટને પ્રાણ અર્પણ કરવામાં કાંઈ થોડું ઉપકાર કરે છે ? એ તો સાનો સ્વારથ કરાવે છે. પણ અનદાતા આ તો મ્હારે કાને આવેલી વસ્ત્ર કહી સંભળાવું છું. ખરી ખોટી તો ઇશ્વર જાણે. મંત્રીશ્વર ગમે તે ગણે પણ હું તો એમને મ્હારા બાપ જેવા ગણું છું.

ય : હવે સારું, સારું, (જરા વારે) પણ ખુશાલ, ત્યારે આપણે શું કરીએ :

ખુ : શાનું તરલાણનું, અનદાતા ?

ય : મુરખો છે, તરલાણને મ્હારે શી આગ લગાડવી છે ? આનુંસ્તો; આ ગઈ રહેનું. મ્હારું કાળજી તો ધડક ધડક થઈ રહ્યું છે, હોં.

ખુ : અનદાતા. એમાં મ્હોટી વાત શી ? હુકમ કરો તો.....

ય : કરો તો શું ? કરું છું, જા—લખ આવ. (થોડી વારે) ખુશાલ તારો ઉપકાર કદી નહિ મુલું હોં. પછી તું કહીશ તેમ કરીશ.

ખુ : અનદાતા. અખધડી જાઉં. પણ આપની આ કૃપાની યાદ આપના માટે—

ય : હું ફરી જાઉં એમ કતી ? ઠીક ઠીક—લે (રાજ-મુદ્રા કાઢી) આ લે. પછી કેં ? પણ આ...

ખુ : (સહર્ષ) બાપુ, એ નહિ કહેવું પડે.

ય : ઠીક ત્યારે. ક્યારે ?

ખુ : અનદાતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે.

ય : શું કહે છે ? યશે ?

ખુ : હા, બાપુ કહો એટલી વાર—અખધડી.

ય : ત્યારે આજ રાતે—નવ વાગે.

ખુ : જોવી આજા.

ચરણમાં અને ખુશાલ જાય છે.

પરદો પડે છે.

પ્રવેશ ૩

સમય : સવાર. રાજમંદિરના ચોકમાં
રાધાદેવી હિંચકે બેઠે છે. પાસે અન-
સૂયા બેઠી બેઠી કુલોની વેણી શુંથે છે.
થોડીક વારે હળવેથી તે કૈંક બણગણવા
માંડે છે.

રાધાદેવી : એ શું ? ગાય છે ?

અનસૂયા અટકી નય છે.

અનસૂયા : ના, બા, કેં નહિ.

રા : ના, તો ચે ?

અ : બા મ્હને એમ થતું હતું કે—

રા : શું ?

અ : બા, એક વાર પાર્વતીજીએ હિમાલયને કહ્યું કે
હું તપ કરવા જાઉં છું.

રા : હા.

અ : ત્યારે એમણે પુછ્યું. કેમ, દીકરી, ત્યારે તપ કેમ
કરવું પડે છે ? બા, ત્યારે પાર્વતીજીએ માતાને કહ્યું કે

જ્યાં લગી મનનો સ્વામી ના મળે ત્યાં સુધી આ રૂપ શું કામનું ?

રા : હા—તે ?

અ : બા, તે હું વિચારતી હતી કે પાર્વતીને તો મહાદેવજી માટે તપ કરવું પડ્યું પણ તંમે આમ શા મેળે તપ કરતાં હશે ?

રાધાદેવી ઉભી થાય છે અને એક બાજુએ જતી રહે છે. અનસૂયા તહેતી પાછળ નજર કરે છે. પળવાર પછી રાધાદેવીનું ડસ્કું સંભળાય છે. અનસૂયા ટુલો મુઝી દર્ધ ઉભી થાય છે ને રાધાદેવીની પાસે નય છે.

બા, બા, આમ શું કરતાં હશે ?

રાધાદેવી આંખો હુછે છે ને સ્વસ્થ પગલે પાછી આવી બુલે ખસે છે. ચોડીનાર કાંઈ બોલતું નથી.

બા.....

રા : કેમ ?

અ : બા, ત્હમને શું દુઃખ છે તે મ્હને કહેજો થે
નહિ, બા ?

અનસૂયાનો હંઠ જીનો થાય છે.

રા : બહેન, ત્હને શું કહું ? મ્હારાં દુઃખનો તો આરો
જ નથી.

અ : કૃમ બા, મદારાજશ્રી.....

રા : (સ્હેજ રિમત કરકાવી) ના, રે, ના, મદારાજ
તરફથી તો મ્હને બધું થે સુખ છે.

અ : બા, ત્યારે પછી ત્હમારે તે શી હિલુપ હોય ?
દા, એક છે; પણ તે તો ત્હમે કહો છો કે રાજકુમાર
ત્હમારે મન.....

રા : દા, અનસૂયા, મ્હને એ વાતે જરાયે આશુ
નથી આવતું.

અ : બા, ત્યારે વળી ત્હમારે દુઃખ શાં હોય ?

રાધાદેવી હત્તર નથી આપતી.
જ્ઞાતકવાદમાં તે કુંઠે હંડા વિચારમાં
પૂરી નય છે. થોડીક વાર પછી

રા : અનસૂયા, વર્ષો પર તું તો અહિં આ હતી પણ નહિ.

અ : હા, બા, મ્હારે તો અહિં આવ્યે જ હજી દશે-રાએ બે વરસ થશે.

રા : હું પર-પરણીને આવી સારે તો લોક મ્હારી ઠેકડી કરતાં હતાં.

અ : હોય નહિ બા.

રા : ખરી વાત જ્ઞેન, મેં તો આ બધું કામ દિ' બેઝેલું નહિ.

અ : પછી, પછી બા ?

રા ? પછી બેજેબેજે બધું સીખી ને મહારાજની કૃપાથી આજે આવી થઈ છું.

અ : બા, હવે સમજી, ખેલાંના દિવસો યાદ આવતા હતા તેથી દુઃખ.....

રા : હા, એમ જ તો; પણ ચાલ, તું ક્યાં સુધી કુલો ગુ'થ્યા કરીશ ?

અનસૂયા કુલો લઈ વેણી ગુ'થવાં માંડે છે. રાધા કુલો ચઢાવે છે. એટલામાં રાજકુમાર દાખલ થાય છે. એના હાથમાં

રેશમની દોરીનો એક છેડો છે, ખીલે
છેડો, પાછળ દાસી ઘસડાતી આવે છે,
ત્હેને ગળે બાંધ્યો છે.

કું : (મ્હોટે ઘાંટે) બા.....

રાધાદેવી સહસ્રા બુલો ઉભો રાખે છે.
અને ઉભી થઈ કુમારને ઉચકી લે છે.

રા : ઝો ખેટા.

કું : બા, જો, આ હંસી ઘોડો નથી થતી.

રાં : કેમ હંસા, તું એમ કરે છે ?

હું : પણ બા, મ્હોટાંબાએ સામંત મોકલ્યા છે
ને કુમાર જતા નથી.

કું : ના, બા, મ્હારે નથી જવું.

રાધાદેવી કુમારનું મ્હોં ઉચું કરે છે
અને શ્રુતી લે છે.

રા : કેમ ભાઈ, મ્હોટાંબા તેડે ને ના જઈએ ?

કું : હા, તે વળી મ્હને ત્યાં ગમતું નથી. અં-અં-અં-

રા : પણ કુમાર, તરત જ પાછા આવજો. પણ નહિ
જાઓ તો મ્હોટાંબાને માફું નહિ લાગે ?

કુમાર રાધાદેવી સામે જુએ છે.

કું : ત્યારે બા, તું આવીશ ? તો હું જાઉં. નકર તો નથી જતો.

રાધાદેવી કુમાર સામે જુએ છે ને હસી પડે છે.

રા : સારું, કુમાર, હું પણ આવીશ હોં.

કુમાર રાધાદેવીના ખોળેથી ઉતરે છે.

કું : હો, ચલો ત્યારે; હંસી, જા, હું જાઉં છું. બસ મજા પડશે. બા પણ આવે છે. હો-હો-

કુમાર દોડતો દોડતો અંદર નય છે.
પાછળ હુ સાદાસી જુદાર નય છે. રાધા
દેવી અને અનરૂપા કુમારને જોઈ રહે છે.

અ : બા, લોક કહે છે કે ત્હમે કામણ કરો ખો
એ સાચું છે, હોં. આ કુમારને ત્હમારા વગર ક્યાંય ચેન
જ નથી પડતું. બા, ક્ષાપ્ત તો માને પણ નહિ.

રાધાદેવી નિશ્વાસ દાખતી હોય
તેમ જુએ છે. એટલામાં એક પુરુષ
દાખલ થાય છે.

રા : અહો, વીરભદ્રજી, ત્હમે ક્યાંથી ? આવો.

વીરભદ્ર : બા, થોડાક સમાચાર લાવ્યો છું.

રાધાદેવી અનસૂયા તરફ જુએ છે.
અનસૂયા જુલો લઈ ચાલી નય છે.

રા : બેસો, વીરભદ્રજી, શા સમાચાર છે ?

વીરભદ્ર બેસે છે.

વી : બા, હવે તો અવધ થાય છે. ત્હમે રજા આપો
તો.....

રાધાતું મ્હોં નડ થઈ નય છે. પણ
વારમાં દૃઢ્યની લાગણીઓ દાખી દે છે.

રા : (જરાક હસી) વીરભદ્રજી, રાજ્યતંત્રમાં આમ
'હિકળાટ કરો તે કેમ ચાલે ? વખત વખતનું 'કામ કરશે.
પણ કહો, આજે જ કેમ આવવું પડ્યું ?

વી : બા, ગઇ કાલે એક વાણીઆની વખાર લુંટાઇ...
અટકે છે.

રા : એની શી નવાઇ છે ?

વી : પણ બા, એટલું હોય તો ઠીક પણ.....
અટકે છે.

રા : શું ?

વી : બા, એની દીકરી રાતે ગુમ થઇ.

રા : (ચીસ પાડતાં પાડતાં અટકી જતી હોય તેમ)
હેં ?

વી : હા, બા. ખુબ તપાસ કરી પણ પ-તો ના લાગ્યો.
આખરે ભૂધર ખાતમી મેળવી આવ્યો. બા, એને ત્યાં જ
છે. તહમે રજા આપો તો અવસર સારો છે. ઠંડે પાણીએ
ખસ જાય એમ છે, બા.

રાધાદેવી વિચારમાં પડે છે. વીરભદ્ર
તહેને આતુરતાથી જોઈ રહે છે. થોડીવાર
પછી.

રા : ઊંહું-વીરભદ્રજી, જવા દો. હજી સારો અવ-
સર આવશે,

વી : પણ, બા.....

રા : (સખ્તાઈથી) બસ, મેં કહ્યુંને.

વી : (ઉભો થઈ) જેવી આજ્ઞા.

અંદરથી કુમાર 'બા, બા'ની બુમ-
પાડે છે. રાધાદેવી ઉભી થાય છે.

રા : આવી દીકરા.

(વીરભદ્રને) વીરભદ્રજી, મળતા રહે જો.

વી : વાહ, બા, રજા લઉં છું.

રા : હા.

વીરભદ્ર જાય છે. રાધા પસવાર-
વિચાર કરતી આકાશ ગમ જોતી ઉભી
રહે છે. ઓઠલામાં કુમાર ફરી હાંક પાડે
છે. રાધા નમ્રત થતી દોાય તેમ શરીર-
ઢંઢેરે છે અને સ્વસ્થ પગલે જાય છે.

પડદો પડે છે.

બીજો : હા. એમણે મહારાણીને પણ એવાં વસ્ત્ર રાખ્યાં છે કે પુછો નાં વાત.

પહેલો : વા—રુ.

બીજો : રાધારાણીએ ના પાડી પણ મહારાણીએ હા પકડી. આખર એમણે કબુલ કર્યું.

પહેલો : ત્યાર પછી આજ ને આજ દરબાર શા મારે ભરવો જોઈએ ? રાજ્યમાતા ચવાની આવડી શી હિતાવળ હતી ? ક્યાં મહારાણી નાં કહે છે ? જરાક તો લોકલાજ રાખવી હતી.

બીજો : એ જ કેં સમજતું નથી. અને બીજી ગપ એમ સાંભળી છે કે એમણે દુલેરાયજીને તેડવા અરવાર મોકલ્યો છે.

પહેલો : શું કહો છો ? પણ આટલા વરસે દુલેરાયજી આવશે ખરા ?

બીજો : એ જોવાનું છે. હું તથી માનતો. આવાં અપમાન પછી.....

પહેલો : મહેને લાગે છે કે દુલેરાયજીની આ લોકને હજી બીક છે એટલે એને પણ મહારાજ પાછળ મોકલ-

વાની પેરવી થતી હશે; એટલે પછી આડો કાંટો જ નહિ.

બીજો : (ધીરે ધીરે) બનવા નેગ છે.

ખડુલો : પણ દુલેરાયજી કે એવા કાચા ના હોય.

બીજો : હા, પણ મહારાણીએ કહેવરાવ્યું છે કે ત્યાં લગી મહારાજના શબને દાહ નહિ દધ્યો.

ખડુલો : એ એ જાણનાં જ કારસ્તાન.

બીજો : એ ? એ કાણ ?

ખડુલો : બીજું કાણ ? રાધા ને ખુશાલ મંત્રી, બેઉ પહોંચેલાં છે.

બીજો : હં, હં, ધીમે ધીમે; લોક આવતા જાય છે. કાંઈ સાંભળશે તો બોંય બારે પડશે.

જરાકવાર બેઠે ચુપ બેસે છે.

ખડુલો : (ધીમેથી) ખુશાલ મંત્રીનો હરખ તો સમજ્યો સમાતો નહિ હોય, ખરું ?

બીજો : હશેસ્તો; હોયજને ? એનો સીતારો ચઢતો છે (ચારેગમ જોતો) ચાલો સભા ભરાતી જાય છે ને પેલા જોયા ? નવા દંડનાયક-હરીદેવ ?

--૦ સિંહદ્વાર તરફ નજર કરે છે,
 ત્યાં એક પછી એક માણસો આવતા
 જાય છે. ધીરેધીરે સભા ભરાઈ જાય છે.
 સૌસૌના આસને બેસે છે. બધા ઉત્સુક-
 તાથી રાહ જુએ છે. એરલામાં ખુશાલ
 મંત્રી દાખલ થાય છે. સભાજનો એને
 લખીલખી પ્રણામ કરે છે. ખુશાલ બધાને
 નમસ્કાર કરતો, મુઠમાં ધીરૂંધીરૂં
 હસતો સિંહાસન પાસે આવે છે. ને
 જમણા હાથ પરના આસને બેસે છે.
 થોડીવાર પછી છડીદાર મુગી છડી સાથે
 દાખલ થાય છે. પાછળ રાજકુમાર, મહા-
 રાણી ને રાધારાણી દાખલ થાય છે.
 સભાજનો ઉભા થાય છે, ને પ્રણામ
 કરે છે. કુમાર સિંહાસન આગળ ઉભો
 રહે છે. રાજ્યગોર તિલક કરે છે. રાધા
 રાણી મુગટ લે છે. અને મહારાણીને
 આપે છે. મહારાણી કુમારને પહેરાવે છે.
 કુમાર સિંહાસને બેસે છે મહારાણી
 અને રાધારાણી એની પાસે બેસે છે.
 થોડીવારમાં ફુલેરાય દાખલ થાય છે.
 અને કુમારની પાસે આવી પ્રણામ કરે
 છે. સભામાં વધાઈના અવાજો થાય છે.

કુમાર ઉભો થાય છે અને તહેનો હાથ
ઝાલી ડાળા હાથના આસને બેસાડે છે.
પછી રાજ્યગોરને ઈસારત કરે છે. તે
પાસે આવે છે અને સિંહાસન આગળ
ઉભો રહે છે.

ખુ : (સ્વગત) ચાલો, અત્યાર સુધી તો બધું પાંધરું
હિતયુતું છે.

રાજ્યગોર : (મ્હોટા અવાજે) મહારાજાધિર જ યશવર્મા
મહારાજની અંતિમ આજ્ઞા છે કે રાજકુમારને આલપેક
કરી ગાદી આપવી અને રાણીયા રાધારાણીએ રાજ્યમ તા
તરીકે રાજ્યતંત્ર હાથમાં લેવું. (અટકે છે)

સભાનાં લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ
જીએ છે.

અને પ્રજાએ રાજકુમાર અને રાજ્યમાતાની આજ્ઞા
સ્વીકારવી.

રાજ્યગોર પાછો બેસી નીકળે છે,
ચોડીવાર પછી.

રાધા . દુલેરાયજી, આજથી આ રાજ્યનું ત ને
ન્યાયતંત્ર અમે આપના હાથમાં મુજીએ છીએ.

કેટલાક સભાજનો આનંદના અવાજ કરે છે. કેટલાક સ્તબ્ધ થઈ જોયા કરે છે. ખુશાલ ઉભો યાય છે.

ખુ : દેવિ—દેવિ—

રા : (કહક અવાજે) ખુશાલમંત્રી, ત્હમારી રાજ્ય-માતા તરફ કેમ વર્તવું એ ત્હમે શીખ્યા લાગતા નથી.

ખુ : (સ્વગત) આ શું ? ગજગ વાત છે.

ખુશાલ બેસી નય છે. તે કે સમ-જતો ન હોય તેમ ફાટા ડોળે સધારાણી તરફ જુએ છે.

રા : દુલ્લેરાયજી, આ કુમાર હું ત્હમારે ખોળે મુકું છું હોં.

દુલ્લેરાય ઉભો થઈ પાસે નય છે અને રાજકુમારનો હાથ ઝાડી આંખે અસરે છે. દુલ્લેરાયની આંખો ભરી ની યાય છે.

હુ : રાજ્યમાતા, આપની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું. '

રા : હવે બીજું કામ. દુલ્લેરાયજી, આજની સભામાં એક વાતનો ન્યાય કરવાની જરૂર છે. (ખુશાલને) મંત્રીશ્વર,

એની આંખો રાતી થાય છે. એને
અવાજ ચીરાતો ચાલ્યો નય છે.

પુશ્પાલમંત્રી, મહારાજની મુદ્રિકાના પ્રતાપે આજ સુધી
ત્હમને સજ્જ ન થઈ એટલું જ નહિ પણ મંત્રીપદે રહી
આ રાજ્યને ત્હમે ઊત્તમિત કરી નાખ્યું. પણ ચાલો,
થયું તે થયું. હવે ત્હમારો ગુન્હો ત્હમે સ્વીકારો છો ?
ધર્મરે ત્હમને એટલી પણ સચ્ચાઈ આપી છે ખરી ?

પદ્મવાર સસામાં નિરવ ભયાનક
શાંતિ પ્રસરે છે.

પુ : (હિંમત ભેર) રાજ્યમાતા, જેઅદબી માફ કરો.
પણ આ વાતમાં કૈંક જળરી ગેરસમજ થાય છે. જે
આજ્ઞા કરો તો ખુલાસો કરું.

રા : હાં, ખરેખર ! હા, અવશ્ય, આ ન્યાયઆસન
આગળ સૌને બચાવ કરવાની છુટ છે

પુ : રાજ્યમાતા, એ વાત સાવ જુદી છે મહારા
શત્રુઓએ માત્ર ગપ ઉડાવી લાગે છે.

રા : ખરેખર !

ખુ : હા, રાજ્યમાતા. જો એ ખરું હોય તો સાખ પુરાવો માંગુ છું.

રાધારાણી ખુશાલ તરફ જોઈ રહે છે.
એના હોઠ ખીડાય છે. એના દાંત કચકચે છે.

રા : અરે નીચ ! તેં એમ ધાર્યું કે આ વાતની સાખ પુરી કાઢી હાથે કરી પોતાના પગ પર કુહાડો નહિ મારે; પણ મુખ, તું તારાં જ કાટલે બધાંને જોષે છે? ખુશાલ મંત્રી, હજી વિચાર કરી જુઓ; જરાતરા કેં પશ્ચાતાપ થાય છે?

ખુ : (રાજકુમાર તરફ જોઈ) અન્નદાતા, અન્નદાતા, આ બધી વાત જુઠી છે. દયા કરો, જોઈએ તો હું—

રા : બસ કરો, મંત્રીશ્વર, બહુ થયું. પૃથ્વી તહમારા ભારથી ત્રાસી ઉઠી છે. મોત તહમારું દાપું માગી રહ્યો છે. (દુલેરાયને) દુલેરાયજી, જે સ્ત્રીની હું વાત કહું છું તે હું છું.

સભાજનો : હેં !

રા : હા. હું વણસણીના ઠાકોરની દીકરી છું એ વાત

નાચતી હતી. આ નીચતી અધમ બુદ્ધિએ નીપજાવેલું એક
મસત્ય હતું. મહારાજને પણ એણે એમ કરી છેતર્યા હતા.

ખુશાલ ભાંય પર ઝેસી પડે છે.
તેને જોઈ.

ખુશાલ મંત્રી, ઉઠો આ સભાગૃહમાં ગેસવાનો તહમારો
હક્ક પુરો થયો છે. દુલેરાયજી, આપણા રાજ્યમાં સખતમાં
સખત સજા કંઈ છે?

દુ : ધગધગતા લોઢા સાથે બાંધી જવતાં દટાવવાની.

રા : બસ ત્યારે, આને એ સજા કરવી જોઈશે.
પહેરેગીર.....

ખુશાલ દોડી આવી કુમારના પગ
પકડે છે.

ખુ : અમદાતા, હું ઇનકાર કરું છું. જો આ વાત
ખરી હોય તો એમને રાજ્યમાતા તરીકે...

રાજકુમાર ઉભો થાય છે અને
ખુશાલને એડી મારે છે.

રાજકુમાર : નીચ, તહાઈ મ્હોં કાળું કર. જાં.

પહેરેગીર આને છે અને ખુશાલને
પકડે છે.

રા : દુલ્લેરાયજી, ખુશાલમંત્રીને એકલું ગમશે નહિ.
પહેરેગીર, દરિદ્ર દાંડન'પકડેને પગ એની સાથે લઈ જા.
એ એનો સાથા દતો.

પહેરેગીર દુરિને પકડે છે. ખુશાલ
અને દુરિ દયા માંગના ખુમો પાડે છે.
પહેરેગીરે એમને ખદાર લઈ નય છે.
થોડીવાર પછી.

દુલ્લેરાયજી, હવે જીજા માણસનો ન્યાય કરવો રહે છે.

પાછળ ઉમેશા વીરભટ્ટને ઇસારત
કરે છે. તે વનાને આગળ લઈ આવે છે.

દુલ્લેરાયજી, આ મહારા ખરા પતિ. એમણે સોના ખાતર
પોતાની સ્ત્રીને વેચી હતી.

વ : (દુલ્લેરાય તરફ જોઈ) ના, જાપજી, ખુશાલ જાપુએ
મહત્તે જીવતા દાટવાની ધમકી આપી હતી.

વનાનું શરીર ધ્રુજે છે. એની આંખો-
માંથી આંસુઓ ટપકે છે.

રા : સ્વામિ, એ ખરું હશે. હું માનું છું; પણ જે બેશ્વરમીમાં જીવતાં દ્વાયા તે કરતાં એમ દટાવું ખોટું નહોતું. દુલેરાયજી, જે માણસ મોતની ખીક પોતાની સ્ત્રીને વેચી દેવાની કલ્પરતા કરે છે એને શી સજા એાછી નથી ?

દુ : રાજ્યમાતા, આપની વાત ખરી છે, પણ આ ખીચારાનું...

રા : (નિશ્વાસ ખેંચી) હું સમજું છું; મંત્રીશ્વર, હું સમજું છું, પણ પોતાની સ્ત્રીને આમ ત્યજી જનારનો ગુન્હો ભયંકર છે. રાજ્યમાતા તરીકે મ્હારે ગુનેહગારને સજા કરવી જોઈએ.

દુ : રાજ્યમાતા, છતાં હું યાચના કરું છું કે આપ દયા કરો.

રા : ક્ષમા કરો, મંત્રીશ્વર, પણ એ ગેરવ્યાજખી છે. અતે ખીજું આજ લગીનું મ્હારું અહિંનું જીવન એક કલંક હતું. આજે હું પાછી સ્ત્રી થઈ છું. હું એમની સ્ત્રી છું તે એમની સાથે સતી થઈશ. મંત્રીશ્વર, આજના દિવસની હું રાહ જોતી જ હતી. જે દિવસથી મ્હારા સ્ત્રીત્વને આ લોકે હુંડી લીધું ત્યારથી દયા-પ્રેમ બધું જ સુકાઈ ગયું. વર્ષોથી મેં માત્ર હલાહલ વેરને ઉછેર્યું છે. અરેરે,

આ નીચ લોકોએ મ્હને પુછ્યું સરખુએ નથી. મંત્રીશ્વર દોરના વેચાણ પછી મ્હારા વેચાણ કરતાં સારાં હોય છે. દુલેરાયજી, વિપના આતમે મ્હારું હૃદય જાગી નાખ્યું છે. એમાં દયા રહે એવું એ સોદે જ નથી રાખ્યું. પછી હું શું કરું ?

હું : પણ માતૃચી.....

રા : હુંવર, ત્હમે હજી ન્દાના છો. મ્હોટાંજાના હૃદયમાંથી મ્હારે કીધે દયા ને પ્રેમ જતા રહ્યાં છે. ને જેમ કાઠવત થઈ ગયાં તેમ મ્હારું હૃદય પણ પથ્થર જેવું થઈ ગયું છે (અટકે છે) હુંવર, જીનું જીવન શું એ મ્હોટા થશે! ત્યારે સમજશે (ચિઠીકવાર પછી) મંત્રીશ્વર, આને મ્હારા પતિનો શિરચ્છેદ કરી મ્હને એનું સજા લાવી આપને કે હું સતી થઈ મ્હારી મેશી દેહને પાવન કરું.

સમામાં ફરિયાનો અવાજ થાય છે,
રાધાકાળી પેતાની આંખો લુછે છે.
કુમાર પાસે આવે છે, ત્હને ખોળે
બેસાડે છે.

દુલેરાયજી. કુમાર ને રાજતંત્ર હું ત્હમને સોંપી જાઉં છું.

ઉભી થાય છે. કુમારનાં ઓવારણાં
લે છે. મહારાણીને પ્રણામ કરે છે.
સભાજનો ઉભા થઈ જાય છે. હેમને
નમસ્કાર કરે છે ને વનાને સાથે
આવવા સુચવે છે અને ખીરે પગલે
ચાલવા માંડે છે. કુમાર, મહારાણી,
દલેરાય તથા સભાજનો ધીમાધીમા
પાછળ જાય છે. દ્વરથી ખુશાલની મૃત્યુ-
ચીસ સંભળાય છે.

ગરદો પડે છે.

भालादेवी

પાત્રો:

ત્રેલોકનાથ.....માતાદેવી
વિશ્વવર્મા.....વનશ્રી
આચાર્ય, નોકરો, બપ્પુભુવો, પાટોશી, સ્ત્રીપુરુષો, વિજેરો.

પ્રવેશ ૧

સમયઃ સ્હવાર. સ્થળઃ દેવનગરની
 કંજડ લાગતી શેરીમાં એક ન્હાના
 ઘરની સામેના ચોગાનમાં લોકો આવળ
 કરે છે. ઘરની ઓસરીએ ત્રિલોક ખેંઠો
 ૩. એની આસપાસ પુસ્તકો તથા
 સિતાર ઈ. વાગે પડ્યાં છે. ત્રિલોક
 સિતાર લે છે અને તાર મેળવવા માંડે
 છે. એટલામાં રસ્તે એક બંધ રથ
 આવતો જણાય છે. રથની ટોચે લાલ
 રંગી ધન દ્રવ્ય છે. એની આગળ એક
 માણસ ઘંટ વગાડતો ચાલે છે; બીજે
 શંખ ઝુંકે છે; ત્રીજાના હાથમાં નાગી
 તલવાર છે, ચોથાના હાથમાં સિંદુરના
 ડાઘાવાળું ત્રિશૂળ છે. ચારે જણે લાલ
 કપડાં પહેર્યાં છે. ઘંટ અને શંખને
 અવાજ સાંભળી આગળ પાછળના ધરો-
 માંથી સ્ત્રી પુરુષો બહાર આવે છે. રથ
 ઘરની સામે સહેજ દૂર ઉભો રહે છે.
 લોકો “જય જય માલાપ્રભુ, માલા
 પ્રભુની જે” એમ હોકાર કરતા, નમ-
 સ્કાર કરતા રથ પાસે જાય છે, પગે

લાજે છે અને ટોણું વળી ઉભા રહે છે.
: કષ્ટોક્ષમાં એક પુરુષ રથને નમસ્કાર કરી
પાછો આવે છે. ને ત્રિલોકને જોઈ
ઉભો રહે છે.

એકપુરુષ : ભાઈ, ભાઈ, ઉઠો, માલાપ્રભુનો રથ
આવ્યો છે.

ત્રિલોક જાણે સાંભળ્યું ન હોય
તેમ સિતાર મિલાવે છે. પેલો પુરુષ
ભય ખામતો હોય તેમ રથ ભણી
જાય છે. પછી હતાવળે

ઉઠો, ઉઠો, નીકર શાપ લાગશે.

ત્રિલોક કચવાટ સાથે એના સામું
જોઈ વગાડતું શરૂ કરે છે.

ત્રિલોક : કમ, શું છે ?

પુરુષ : નથી જાણતા ? માલાપ્રભુનો રથ આવ્યો છે.

ત્રિ : ભલે આવ્યો.

પુ : કમ, તે પગે લાગી આવો.

ત્રિ : અરે, અરે, ભાઈ, એમ ના જોત્રશો નહીતર આપ લાગશે. જાવ, પહેલાં પગે લાગી આવો; એ તો માલા પ્રેમુતો રથ હોં—માલાદેવી તો જરા જરામાં કાપાયમાન થઈ જાય.

ત્રિ : માલાદેવ કાણુ ?

પુ : નથી જાણતા ? હા, ત્હમે તો પરદેશી છો તે ક્યાંથી જાણો ? એ તો અમારા ગામદેવ, બહુ સતીયા છે. જાવ, ત્હમારું કશ્યાણુ કરશે. પણ ઝડ કરો નહિ તો...

એટલામાં એક લાલ પહેરવેશવાળો નોકર પાસે આવે છે.

નોકર : ત્રિલોકનાથ પરદેશી ક્યાં રહે છે ?

પુ : બાપજી, અદિંજ રહે છે. આ જ એ. (ત્રિલોકને ધીરથી) મેં ન્હોતું કહ્યું ? માલાપ્રેમુ તો બધું જ જાણે. ત્હમે વાર કરી ત્હેની ગે બજાર પડે હોં ! (સ્વગત) હવે શું થશે.

ત્રિ : ત્હમે કે ત્રિલોકનાથ ?

ત્રિલોક સિતાર બાજવો વાજે છે.
જરાકવારે

ત્રિ : હા, કેમ, શું છે ?

ના : ચાલો, હમારું કામ છે. આચાર્યજી બોલાવે છે.

ત્રિ : ભાઈ, હમણાં તો નહિ અવાય. હજી તરજ પાકી છે.

જે ત્રણ સ્ત્રીપુરુષો ઉતાવળે પાસે આવે છે.

સ્ત્રીપુરુષો : એ ભાઈ, એ શું બોલો છો ? માલાપ્રભુ કાપશે હાં.

ત્રિ : કૃપાકરી હમે લોકે જતાં રહો.

પુ : પણ ભાઈ હમને.....

ત્રિ : સારુ, સારુ, તે જે થવાનું હશે તે: પણ સંગીત અધું ના છોડાય.

સ્ત્રી પુરુષો : (માહોમાંહે) અરે રામરામ, આ બીયારાનું શું થશે ?

પુ : ખરેખર કાંઈ ચક્રમ લાગે છે.

ના : બહા માલુસ, માલાદેવીની આજ્ઞાથી આચાર્યજી હમને તેડવા આવ્યા છે.

શ્રીપુરુષો : હેં ? જો માલાદેવીની જો. આચાર્યજીની જો.

પુ : કેવો સદ્ભાગી છે ? માલાદેવી જાતે જોડાવે છે.
જો ત્રિલોકનાથની જો.

ખ્યાં એ ઘોષ હપાડી લે છે. એક
વૃંદ્ય પુરુષ આજળ આવે છે અને.
ત્રિલોકના પગે હાથ ચરકાડી નમસ્કાર
કરે છે. ત્રિલોક ચિનાર આંધી મૂકે છે.

ત્રિ : અરે, અરે, કાકા, આ શું કરો છો ?

ના : ત્રિલોકનાથ, ચાલો હવે, ત્દમે કેં સમજના
નથી, આચાર્યજી તે દયાં સુધી રાહ જુઓ ?

ત્રિ : ભાઈ, મ્હારું શું કામ છે ? અખંડડી મ્હારાથી
નહિ અવાય. હજી એક ખે ગત બાટી છે.

લોકો ભયખીત થતા હોય તેમ
ત્રિલોક તરફ જુઓ છે.

ના : અરે, પરદેશી, વિચારીને ખોલો.

પહોલો પુરુષ : હમણાં ખીચારો ભરમ થઈ જશે.

લોકો : અરે રામરામ, માલાપ્રચુનો કાપ થાય
એટલે પુછવું જ શું ?

બીજો પુરુષ : કેવો મુર્ખ માણસ છે !

ત્રિલોક સિતાર બોલે લઈ જશે છે,
કચરાતો લોકો તરફ જુએ છે અને
બાળવતું શરૂ કરે છે.

ત્રી : આપણે શું ? એનું નસીબ.

ચહુલો પુરુષ : એનું આવરદા જ ખુટ્યું, બીજું શું ?

લોકો : અરે રામરામ.

ત્રિલોક સિતાર બાળવતો જશે છે.
નોકર રથ પાસે જાય છે. લોકનું ટોળું
પાછળ પાછળ ચાલે છે. નોકર રથમાં
બેસનાર જોડે ફેંક વાતો કરે છે. બાંધ
રમતું બર ખૂલે છે અને આચાર્ય હોઠ
હિતરે છે. લોકો તહેને નીચાં વળી
પ્રણામ કરે છે ને " માલાપ્રચુની જે,
આચારજીની જે " નાં ખુમરણે દિશા-
ઓ ભરાઈ જાય છે. આચાર્ય ત્રિલોકના
ઘર તરફ આવે છે. લોકો તહેને પંજે

સાગતા પાછળ ચાલે છે. એક પુરુષ
તથા નોકર ઉતાવળે આગળ આવે છે.
નોકર આસન માંડે છે.

પુ : (ત્રિલોકને) લાઇ, જુઓ આચારજી જાતે આવ્યા,
બાપજી કેવા દયાળુ છે ? ઉઠો, ઉઠો, બાપજીની માફી માંગો.

આચાર્ય : ત્રિલોકનાથ પરદેશી તહમે ઠ ?

આચાર્ય ત્રિલોક સામે આવી
ઉભો રહે છે; તિરસ્કારથી તહેની સામું
જુએ છે અને આસને બેસે છે. નોકરો
તથા લોકોને દૂર જવા ઈસારત કરે છે.
નોકર તથા લોકો દૂર જાય છે. થોડીક
વારે

આચાર્ય : ત્રિલોકનાથ પરદેશી તહમે ઠ ?

ત્રિ : હા,

આ : ત્રિલોકનાથ, પાપનાં કટલાંક પોટલાં બાંધવા
ધેરજા રાખો છો ?

ત્રિ : આપ કાણુ છો ? શા મેળે આવા પ્રશ્ન પૂછો છો ?

આ : તથી જાણખતો ? પરદેશી, કેના રાજ્યમાં તું
ઉભો છે તે જાણુ છે ?

ત્રિ : (કરડાકીધી) ઓ જાણવાની મ્હને અગત્ય નથી.

આ : ત્રિલોક, તું દાની સાથે.....

ત્રિ : મ્હારું કાંઈ કામ છે? મ્હારો સમય નકામો જાય છે.

ત્રિલોક આચાર્ય સામે નજર કરે છે, આચાર્ય તે જુએ છે. ફાણકર ઠમકે છે. પણ

આ : (રહેજ હસીને) સુભાગી નરસિંહ: હું ત્હમને વધાર્થ આપવા આવ્યો છું. મ્હાદેવીની ત્હમારા વિષે કૃપા થઈ છે.

ત્રિ : મ્હને કાંઈ જાણની કૃપાની તમા નથી.

આ : (જાણે સાંભળ્યું ન હોય તેમ) ત્રિલોકનાથ, માલાદેવી ત્હમારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં છે ને ત્હમને દર્શન આપવા ઇચ્છે છે.

ત્રિ : (અકળાતો હોય તેમ) માલાદેવી કાણુ છે તે હું જાણતો નથી પણ એમને મ્હને મળવું હોય તો કાંઈક વખત આવીશ. અત્યારે નહિ બને.

આચાર્ય તીરછી આંખે ત્રિલોક સામું જુએ છે.

આ : ત્યારે ક્યારે આવશે ?

ત્રિ : સાંજે—સૂરજ નમ્યા પછી.

આ : સારુ. પણ જૂલશે નહિ હોં. દેવીને અમૃત્યનું કામ છે.

ત્રિ : વારુ, વારુ.

આ : (સ્વગત) કાષ્ટ ચક્રમ લાગે છે. એને સીધો કરવો પડશે. કાણુ જાણુ દેવીને આવા જનવરનો તે શો અપ પડ્યો છે !

આચાર્ય ત્રિલોક સામે તિરસ્કાર-
પૂર્વક નજર કરી રથ તરફ જાય છે
લોકો માંહોમાંહ ચણુમણુ કરે છે.
ત્રિલોક સિતાર જાનવરું શરુ કરે છે.

પડેલો પડે છે.

પ્રવેશ ૨

સમયઃ સંધ્યા, સ્થળઃ માલાદેવીના
ભવનનો ઓઃ સુશોભિત ખંડ.
આચાર્ય અને ત્રિલોક પ્રવેશ કરે છે.
ત્રિલોક ખંડના શણગાર તરફ નજર
કરતો ખેંચે છે. એકલામાં નાગી તરવાર
સાથે એક નોકર દાખલ થાય છે ત્હેની
પાછળ માલાદેવી પ્રવેશ કરે છે.

આચાર્ય : ત્રિલોકનાથ, જુઓ દેવી પદાર્થો.

માલાદેવી પાસે આવે છે. આચાર્ય
ત્હેને પ્રણામ કરે છે. માલાદેવી ત્હેને
તથા નોકરને જતા રહેવા ઈસારતથી
સૂચવે છે. ખેડ બહાર જાય છે. ત્રિલોક
માલાદેવીને બેતો દિગ્મૂઢ થયે હોય
તેમ ખેંચી રહે છે. માલાદેવી પાસે
આવે છે અને મુખડના આસને ખેંચે
છે. થોડીકવારે.

માલાદેવી : ત્રિલોકનાથ !

ત્રિલોક : ત્હમે ! ત્હમે કાણ છો ?

મા : (સદજ સિમત કરી) હું માલાદેવી, અહિંની
ગ્રામદેવતા; માલાપ્રભુના મન્દિરની અધિષ્ઠાત્રી.

ત્રિ : ત્હમે...ત્હમે...મેં ત્હમને તો ક્યાંક જોયાં છે.

મા : ખરી વાત, ત્રિલોક

ત્રિ : (સાશ્રય) ક્યાં ? ક્યારે ?

મા : રાજભુવનના સલાગૃદ્રમાં; ગાઢ રાતે.

ત્રિ : ત્હમે.....ત્હમે તો ચારુણતાને ?

ત્રિલોક આશ્રયમાં ઉભો થઈ નત્ય છે.

મા : હા, ત્રિલોક, જો જ હું વિશ્વવિખ્યાત ચારુ-
ણતા, જેનાં દર્શને વારાણસીના તીર્થગૌરો ને દેશદેશના
નરનરેન્દ્રો યાત્રાએ આવે છે.

ત્રિ : ત્યારે...ત્યારે ત્હમે માલાદેવી નહિ ? જો બહુ
શું અસત્ય છે ?

મા : ના, જો પણ સત્ય છે

ત્રિલોક સમજ્યો ન હોય તેમ ઉભો
રહે છે.

ત્રિલોક, કેમ વિચારમાં પડ્યો !

ત્રિ : એ કેમ બને ? એક નૃત્યકી તે આમદેવતા કેમ કરી હોય શકે ?

મા : બરાબર, એથી જ તે મહારા તરફ પેલી ફર નબર કરી હતી ખરું ? હવે સમજી. ત્રિલોક, હું એ જ વિચાર કરતી હતી કે મહારી. આવી નબર તે પાછી કેમ ઠેકી ? ત્યારે તે મહને નૃત્યકી લેખી ખરું ?

ત્રિ : નૃત્ય કરે તે નૃત્યકી,

મા : ના, ત્રિલોક, હું કોઈકવાર નૃત્ય કરું છું પણ તે નૃત્યકી તરીકે નહિ; કલાની રીતે. ત્રિલોક, તું તો કલાનો રસિયો છે. કલાનાથ, સાંસ્કૃતિક કલા તું જ શિખ્યો નથી ?

ત્રિલોક ચૂપ ઉભો રહે છે.

તો પછી તું પણ કેમ આમ કરે છે ? સારું-નરસું એકી નબરે તહને પણ શું નથી સમજાતું ? તત્ત્વદ્રષ્ટા, આ રૂપમાં તું ક્યાંયે કલંક જુએ છે ખરો ? (અટકે છે) પણ મહારે તો હજી ઘણી વાતો કરવી છે. તું ક્યાં સુધી આમ ઉભો રહીશ ?

ત્રિ : ત્હમારે શું જોઈએ છે ?

મા : પંડિતશ્રેષ્ઠ, આમ અધીરો શું થાય છે ? તર્કની એકાદ મીમાંસા ખાતર રાત ને દિવસ પણ ભુલી જઈ તું ફેટલી ધીરજ રાખી રહે છે ? તો પછી હૃદયની મીમાંસા કરવામાં આટલો અપંગ શું થાય છે ? તું બેસતો ખરો. રસનિધિ, ત્હને હજી પુરો નીરખવા તો દે. મ્હારી તૃપા તો હજી છીપી નથી.

ત્રિલોક માલાહેલી સામે બેસે છે.

ત્રિ : શું છે ?

મા : ત્રિલોક, તું આમ અતડો કેમ થાય છે ? મ્હારાથી એ નહિ સહેવાય; ને તું આમ શું જુએ છે ? ત્રિલોક, ત્હારી નજરમાં આવે તિરસ્કાર કેમ છે ?

ત્રિલોક અતુતર બેસી રહે છે.
થોડીકવારે

ત્રિલોક, સાંભળ, હું એક વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું માલાહેલી નથી ને નૃત્યકી પણ નથી; સમજ્યો ?

ત્રિ : ત્યારે ?

મા : ત્રિલોક, હું એક સ્ત્રી છું.

ત્રિલોક માલાદેવીની આંખોમાં
ભૂંચે છે.

ત્રિ : તે ?

મા : સાંભળ, એમ ચિઠીયાં ના કર. ત્રિલોક, હું પણ
ત્હારા જેવી જ પવિત્ર છું.

ત્રિ : (ખેદરકારીથી) હશે.

મા : તું કેમ આમ નડોર થાય છે ? ત્હને વિશ્વાસ
નથી આવતો ખરું ? કલાધર, આજે ત્હાં, કોક દિવસ, હું
એ ત્હારા વિશ્વાસની પાત્ર થઈશ. ત્રિલોક, રમેન્દ્ર, ત્હારા
પાંડિતની, ત્હારી કલાની હું ઘેલી થઈ છું એટલે તું મ્હને
ગમાર ગણે છે, ખરું ? ત્રિલોક, આ સમગ્ર રાજ્યની
લાગ્યરેખાઓ હું જ દોરું છું. કલાના ઘેલા, આ દેશમાં
માલાદેવીની આણુ વર્તે છે એ તું જાણે છે ? અહિંનાં
માણસોનાં જન્મમરણનાં કુંડાળાં હું ધ્રુવું છું, સમજ્યો ?
(અટકે છે.)

ત્રિલોક અવાક ખેડી રહે છે.

ને ત્રિલોક, મેં જ ત્હને દેવનગર તેડાવી મંગાવ્યો હતો.

ત્રિલોક આવેશમાં ઉભો થઈ નય છે.

ત્રિ : ત્હમે ? મહારાજ વિશ્વવર્માએ નહિ ?

મા : (હસી પડી) કલાચતુર, આમ બાલક શું થાય છે ? મહારાજ વિશ્વવર્મા તે ઠાણુ ? એનાં રત્નખચિત વસ્ત્રો દૂર કરી લે, જોઉં; એના શિરનો ઝગઝગતો તાજ લાખ લે; પછી બાકી શું રહે છે ? રસરસિયા, એ પણ એક સાધારણ પુરુષ જ છે કેની ? તું કલાનો જાણુજુદાર થઈ આમ શું કરે છે ? ત્હારી કલા બધાંને ઘેલાં કરી મુકે છે તો મ્હારી આ કલા શું કહ્યું કરાવે પણ નહિ એમ ? ત્રિલોક, ત્રિલોક, મ્હારાં સૌન્દર્યનો મ્હને એવડો તો ગર્વ હતો...

(અટકે છે)

ત્રિ : (રહેજ હસી) પછી ?

મા : પછી શું ? તેં મ્હારો ગર્વ મોડી નાંખ્યો. ત્રિલોક, બાકી ત્હને યે જીતવાની પેરવી તો મેં કરી જ હતી. એ જ કારણે મેં ત્હને બારોબાર સલામંડપમાં તેડાવ્યો હતો. મ્હને ઉમેદ હતી કે મ્હારી એક જ નજરે તું ત્હારું

તાન ચુકી જઈશ. ત્રિલોક, દેશદેશતરના ભગ્નભક્તા મહા-
 ગાયકોના સુર એ સભામંડપમાં એ નજરે અધુરા રહ્યા
 હતા; ત્રિલોક ત્રિલોક, ધુરંધર શાસ્ત્રવિશારદોની સરસ્વતી
 એ એકજ નજરે ઓસરી ગઈ હતી. પણ...પણ જિતેન્દ્રિય,
 તું બધાથી ચઢ્યો ને હું હારી.

ત્રિ: ત્યારે તો મ્હારી નજર ખાંધી લેવા માટે જ તહમે
 સભામાં મોડાં આવ્યાં હશે ?

મા: ત્યારે તર્ક ખરો છે, ત્રિલોક. ગાયકનો સુર
 ખરાખર ઝામે લેતી જરાક અગમચ હું સભામંડપમાં
 પ્રવેશ કરતી. આજલગીના ગાયકો આ રૂપ જોતાંવાર ભાન
 ભૂલી જતા ને ત્રિલોક, મ્હારી એક નજરે એમનો કંઠ-
 પ્લહાંડમાં ચઢેલો અનિમ સુર ખેતાન ચઈ લુપ્ત ચઈ જતો
 ને પછી.....

ત્રિ: (દાંત કચકચાવી) બસ કરો; પછી શું થાય છે.
 તે મ્હને ખતર છે. તહમે સાવ નિર્દય છો.

મા: ખરી વાત છે, ત્રિલોક, પણ તું ક્યાં નથી
 જાણતો કે કલા એ તો આપણું જીવન છે. એ લોક સાચી

કલા સમજતા જ નહિ. નહિ તો એમ કેમ જ થાય ? ત્રિલોક, તું કેવો સ્વસ્થ રહ્યો હતો ?

ત્રિ : હવે મ્હને જૂદી રીતે જીતવા નીકળ્યાં છે ?

મા : ના, ના, કલાનાથ, તું જીત્યો તે જીત્યો...ને... ને હું હારી. મ્હારાથી એ જ નથી સહેવાતું; એથી જ હું ત્હારી કને આમ ઉભી રહી છું. ત્રિલોક, કાં તો આપણી કલા એક થાય.....(અટકે છે)

ત્રિ : નહિ તો ?

મા : ના, ના, ખીજે માર્ગ જ નથી. તેં મ્હને નિર્દય કહી પણ પોતાથી ચઢિયાતી કલાને અલગ રહી કેમ કરી જોયાં કરાય ? ખરી વાત છે. મ્હને ધર્પા થતી હતી પણ તું તો મ્હને અલગ ના જ રાખીશ. ત્રિલોક, ત્રિલોક, હું ત્હારી થવા માંગુ છું. (ઉભી થાય છે.) રસેન્દ્ર, મ્હારી સમગ્ર કલા ત્હારે ચરણે ધરું છું. આ બધું રૂપ, આ બધી કલા ત્હારી છે. લે લઈ લે.

ત્રિ : અને ?

મા : ના, ના, અને કાંઈ નહિ; મ્હારે કેં જ નહિ જોઈએ. ત્રિલોક, કલાવર. ત્હારી સાથે એક થઈ જાઉં,

ત્હારી કલા જ થઇ જાઉં પછી ત્હારું-મ્હારું ક્યાં રહ્યું ?
ખેલ-કહે-શો ઉત્તર આપે છે ?

ત્રિ : અશક્ય છે; નહિ બને. હું ત્હમારો ભાવ પ્રીછું
છું પણ-પણ એ બનવાનું નથી.-અશક્ય છે.

મા : કેમ, કેમ, ત્રિલોક, એમ કેમ ! તું એમ કેમ
કહે છે ?

ત્રિ : કારણ ત્હમારા વડે મ્હારા આત્માના સુર નહિ
બાગે.

મા : (જરાવારે) રસકાવિદ, આજે મ્હારો અહંકાર
ચૂર્ણ થઇ ગયો—મ્હારું મ્હારાપણું કાણ જાણે ક્યાં જતું
રહ્યું; બાકી.....

ત્રિ : શું ?

મા : કેં નહિ. (કપાળે કરચલી પાડી) પંડિતવર,
આજલગી મ્હને આ જ્ઞાન-હોતું થયું. સંપત્તિ ને સૌન્દ-
ર્યથી મ્હારી બુદ્ધિ છકી ગઇ હતી. જીવનગુરૂ, મેં આજે જ
જાણ્યું કે હૃદય જીવના માટે સત્તા ને સૌંદર્ય બસ નથી
(અટકે છે.)

(નિશ્વાસ ડાળતી) ત્રિલોકનાથ, કુખેર ભંડારીને લોભ
થાય એટલી અહિં સંપત્તિ છે. મેનકા કે ઉર્વશીને ઇર્ષ્યા આવે

એવું આ રૂપ છે. જતાં એક હૃદયના સુર જગાડવા એ એકે સમર્થ નથી તે મેં આજે જ જાણ્યું.

એની આંખોમાંથી આંસુઓ પડે
છે તે લાગી, થોડીકવારે

અરેરે, મેં આવી નિરાશા તો કદી કદી પશુ નહોતી.
ત્રિજોષ, મ્હારી ધ્વજ પર વિજયનો જ મુદ્રાલેખ છે.

ત્રિ : છોડીદો ચિત્તને વાળી લ્યો; એ પંથ કાંટાળો છે,
ત્હમ્હારાં જેવાં મુકામન.....

મા : શું એમ બોલે છે ? તું શું જાણે ? કોઈ અર્ધ-
હિંમેલી કદપના ઝાલી ઝાલાતી ન હોય, કોઈ ગદન વિચાર
હાથતાલી દઇ ઉડી જતો હોય, નવા સાંભળેલા કોઈ સુરે
સ્મૃતિપટે આવી આવી સરી જતા હોય ત્યારે ત્હને કરી
યાતના થાય છે તે નથી ખબર ? એ કદપના, વિચાર કે
સુરોની શોધમાં ત્હારો જીવ ફટકેટલા વિશ્વેની પ્રદક્ષિણા
કરી વળે છે ? ત્રિજોષ, એથી સહસ્રધા વધારે વેદના હું
અનુભવું છું, સમજ્યો ? (અટકે છે.) ત્રિજોષ આજથી તેરેક
વર્ષની વાત છે. હું માતા સાથે વૃંદાવન ગમ્મ હતી. તે
વખતે તું ત્યાં હતો, યાદ છે ?

ત્રિ : હા, હૃદય.

મા : ત્યાં એક સાંજે પ્રથમ વાર મેં ત્હારા કંઠની હલક ઝીલી હતી. કદંબની બીચ ઘટામાં લપાઇને કંઠેયા પેઠમ તું ગાતો હતો. ત્રિલોક, એ સ્વરોમાં ત્હારા આત્માનું ગીત ને આમંત્રણ હતાં. પછી તેજ રાતે વાગૂંસલામાં તું વિવાદ કરી વિજ્યી થયો હતો. ત્હને સાંભરે છે ?

ત્રિ : હા.

મા : ત્રિલોક, તે વળને સપજીું લોક ત્હારા ત્રિજગી પ્રસન્ન થયું હતું પણ એક બાલકની નહાના હૃદયને જેટલો ગર્વ ચઢ્યો હતો તેથી વધારે ઢાઇને નહોતો થયો. (અટકે છે) ત્રિલોક, પછી તો તું દેખાયો જ નહિ અને અમે અહિં આબ્યાં એટલે આકાશની એક જ ઘટા નીચે રહેવાનું આશ્વાસન હતું તે પણ જતું રહ્યું. ત્રિલોક, ત્યારથી હું કેવી અસહ્ય વેદના વેઠતી હતી ત્હેનું ત્હને શું જાન ? મ્હારો આત્મા કેવાં કેવાં ધોર અંધારા વનોમાં આજન્મગી બટકતો હતો ત્હેની કલ્પનાયે ત્હને ક્યાંથી ગાય ? રસેન્દ્ર, કદીક કાઈ પ્રવાસિદ્વારા ત્હારી કીર્તિ સાંભળતી ત્યારે ચિત્તને ઉદ્ધાસ આવતો. બાકી તો આજ લગી ખાહું જીવન જ્યાં જતી. (અટકે છે.) અને-અને-આજે તું મળ્યો ત્યારે

ત્હારે હાથે હું અનાદર પામું છું. ત્રિલોક, હું આ મેળે
હવે ! ॥ શકું ?

ત્રિ : (દયાર્દ્રભાવે) હું શું કરું ? એ કાંઈ મ્હારા
હાથની વાત છે ?

મા : હું જાણું છું, કલાકિશોર, હું જાણું છું કે
એ ત્હારા હાથની વાત નથી; ત્હારા આત્માને આધીન છે.
જીવનગુરૂ, એમ ના હોત તો તું મ્હને આટલો પ્રિય જ
ના હોત; ત્હારા આત્મા ત્યાગે, ત્હારા આ નકારે તો
ઉલટો મ્હને ગર્વ થઈ છે. ત્રિલોક, પોતીકા પુરુષ વિશે જે
સ્ત્રી એવું કહી શકે કે 'વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક' ત્હને
કેટલો અહંકાર થતો હશે તે તું પુરુષ કેમ જાણે ? (અટકે
છે. જરાવાર પછી) પંડિતવર, મ્હારા ચિત્તની સ્થિતિ હું
જ સમજતી નથી. તેં મ્હારી પ્રભુચયાચના સ્વીકારી
હોત તો ઉલટો મ્હને ક્ષોભ થાત કે તું કેવો નિર્ગળ છે;
વળી પાછું એમ પણ થાય છે કે ત્હારા વિષ્ણુ આ જીવન
જીવું તો શું ને ન જીવું તો શું ?

ત્રિ : પણ આ જઘા પ્રતોને અવકાશ જ નથી.
કદાચ ત્હમે જાણતાં નહિ હો પણ મ્હારું હૃદય

મુઃ તા, કથાયતુર, કાલ રાતે ત્હારું સંગીત સાંભળ્યું ત્યારથી જ હું ચેતી ગઇ હતી કે ક્યાંક પણ તે સ્ત્રીહૃદયનાં અમૃત દીઠાં છે. ત્રિલોક, નહિ તો એવા સુરો જાગે જ નહિ. (ગરજ છે) તે ત્રિલોક, કહેતો ખરો એ કાણુ છે જે આવી કક્ષા જગાડે છે ?

ત્રિલોક સરાંક માલાદેવી તરફ જુએ છે.

હું સમજી, હવે મ્હારે લગ લાગે છે, ખરું ? ખરી વાત છે; હું નિર્દય છું; ઝેરીલી છું પણ તું કથું ઝમજો નથી. ત્રિલોક, મ્હારા રસનિધિ, ત્હારા સુર તો મ્હારા પ્રાણુ છે. હવે એસરો કરી હું શું કરું. ચાલ, કહે, જોડે, એ સુઆગી આત્મા કાણુ છે ?

ત્રિઃ હું શું કહું ? ત્હારાં જેવાં માનવભાગનાં વિશ્વાત્રિ આગળ એતી વાત વિજ્ઞાતે શી ? અમ્મંખ્ય લોકના જન્મ મૃત્યુની કુંડલિઓ રચનાર ક્યાં ત્હમે તે ક્યાં એ ? જવા દો. કહેા, ખીજી વાત કરો.

માઃ તું પણ દીક ટાળો સારી જાણુ છે, ત્રિલોકઃ પણ એ વિશ્વત્રિના રસદેહની કુંડલિ એ હાથમાં રાખી

ફરે છે એ કેમ બુદ્ધી બળ છે ? ચાત્ર, કહે, આમ સતાવે છે તું ? એનાં દર્શન તો કરાવ કે હું જન્મફેરે! સફળ કરું.

ત્રિ : (ધીરેધીરે) જોખણ-કાલક દિવસ.

મા : જેવી ગદારી છુટ્યા, ત્રિલોક, પણ તું મદને તારાં દર્શનથી તો વંચિત નહિ રાખે ને ? ત્રિલોક, રમેશ્વર, સુવે તો મહાકે એ જ જીવનચક્ર છે

માલાદેવી ત્રિલોક સામે ત્રિશ્વમંડળ
રાણાને એવી સમર્થ નજર કરે છે.

ત્રિ : વારુ, કોઈક કાલકવાર આવીશ. લારે હું જાઉં ?

માલાદેવી ઉભી થાય છે ને ત્રિલોકની
પાસે જાય છે.

મા : રસદેવ, હું કેમ કરી કહું કે તું જા. તું કેવું પુછે છે ? જન્મોજન્મ સાથે રહીએ તોય અધુરું લાગે તો આવડી અમથી હાથમાં હું કેમ કરી કહું કે તું જા ? (અટકે છે.) હમે પુરુષોનાં હૃદય શાનાં ઘડયાં હશે ? ત્રિલોક, પુરુષ સ્ત્રીનું હૈયું પારખતો ક્યારે થશે ?

ત્રિલોક માલાદેવી સામે જુએ છે.

ત્રિ : હું જઈ છું. (ત્રિલોક જવા માંડે છે.)

મા : (ગાગળા અવાજે) રસેશ્વર, મહતે ભૂત્રી ના
જયશ હોં.

ત્રિલોક માલાદેવી તરફ પાછું વળી.
નજર નાંખી ચાલ્યો જાય છે.

પડદો પડે છે.

પ્રવેશ ૩

સમય: થોડા સમય પછી એક
સાંજ. સ્થળ: માલાદેવીના ભવનની
પાછલી ઝગારી, માલાદેવી એક બાલ
મયૂર બેઠે રમત કરે છે. એટલામાં
ત્રિલોક પ્રવેશે છે. માલાદેવી બાલમયૂરને
ઠરાડી દે છે.

માલાદેવી : ત્રિલોક, તું આવ્યો ? હું તો રાહ બેઠું
જોઈ અર્ધી થઈ ગઈ. આજ તો મ્હારે ત્હારા શુકને જવું
હતું.

ત્રિલોક : કેમ આજે શું છે ?

મા : તું તપી જાણતો ? આજથી માલાપ્રભુજીનું પર્ય
શરૂ થાય છે. પણ તું બેસ તો ખરો.

ત્રિલોક એક બાજુ પર બેસે છે.
માલાદેવી ત્હેના પગ આગળ ગાલીચા
પર બેસે છે અને આત્માની અનંત
કાળની તૃષા છીપવતી હોય તેમ એના
સામું બેસીને કરે છે.

ત્રિ : એમાં જ લોક ગધાં પણ ઉત્સવ કરી રહ્યાં છે.

મા : હા, ત્રિલોક, કાલ રાતે ભોગ ધરાવાય ત્યાં લગી આપું નગર આનંદ કરશે (જરા ધીરથી) એક હું અભા-
મિણીને જ કદી આનંદ નહિ હોય.

ત્રિ : (ત્રણે સાંભળ્યું ન હોય તેમ) ભોગ ? સ્ત્રી ભોગ ?

મા : કોના વાત ઉઠાવે છે ? મહારી વાત ત્યને ગમ-
તી જ નથી અરુ ? ત્રિલોક, હું તો કદી ત્યારે હોયે વસી
નહિ જ શકું એમ ?

માલાદેવી નિશ્ચય રાખતી હોય
તેમ બેસે છે.

ત્રિ : સારુલતા, એ એકની એક પાત કયેં ત્રી લાભ ?
કાંઈ એકની એક સ્વરપંક્તિમાં ગાયાં કરે તે સારુ નથી
લાગતું; કંઈ મધુર હોય તો ય.

મા : (ઉતારણે) જુદી વાત છે, ત્રિલોક. એકનો એક
અક્ષર એક જ તાનમા તું ગાય તો યે મ્હને તો.....

ત્રિ : ત્યમે તો મૈત્રાં યયાં છે. પણ કાલે શું થવાનું છે ?

માલાદેવી ફરિયાદ કરતી હોય
તેમ ત્રિલોક નરેન્દ્ર બુદ્ધિ છે. ખતી

મા : કાલે ? હા, દર વર્ષે માલાપ્રભુજ લોક સેવા
પધારે છે.

ત્રિ : શું ? માલદેવ સદેહ ચારે છે ?

માલાદેવી ચમકતી હોય તેમ
બુદ્ધિ છે

મા : (જડ અવાજે) હા.

ત્રિ : હમે એમને નજરે જોવા છે ખરા ?

મા : (ઉતાવળે, કચવાતા અવાજે) ત્રિલોક, એ
અધાતું તારે શું કામ છે ? એવું એવું મૂતું ન પુછ.

ત્રિ : ચાલકતા, હું સમજી શકતો નથી કે તમે આમ
કચવાવ છો શા રાહ ?

માલાદેવી ઉત્તર ગયી આપતી.
જરાકવારે

મા : ત્રિલોક, જવા દેતે આપણે... (અટકે છે.) જોતે
દર વર્ષે આ ચૌદસે વેતરભીના જલસાં ભુવાળ આપે

છે તે વખતે મધરાતે સવા દોઢાનો માલારાજને ભોગ આપીએ છીએ.

ત્રિ : (નવાઇ પામતો હોય તેમ) દોઢાનો ભોગ ? નવાઇ જોડું છે. એમાં ભોગ શેનો ?

એક જાન્યુ નજર કરતી, ધીમેથી

મા : ના દોઢા સાથે એક સ્ત્રી... ..

ત્રિ : (સ્ત્રીસ પાડતો હોય તેમ) સ્ત્રી ?

મા : હા.

ત્રિ : ચારુવતા, ત્હમે આ શું બોલો છો ? અરેરે, કશાની અધિકારી થઇ ત્હમારું હૃદય આવું નીચ છે ?

મા : બસ કર, ત્રિવેદ, તું એ બધું શું જાણે ? તું જાણે તો તું એક શું અતેક સ્ત્રીજોનો.....

ત્રિ : ચારુવતા, ચારુવતા, જે હૃદયની સીમા પશુ ત્હમે જોઇ નથી એના વિશે.....

મા : (ગગગળી થઇ) ત્રિવેદ, ત્રિવેદ, હું એ સમજું છું પણ.....

ત્રિ : પણ શું ? એમાં 'પણ' શું હોય ?

પણવાદ બેઠે જ્યાં મૌન બસી રહે છે.

તે શું ત્હમે પ્રતિવર્ષ કાઠકને અંકેક સ્ત્રી આપી છો
છો એમ ?

મા : (ગુસ્સે થતી હોય તેમ) ત્રિલોક, ત્રિલોક, તું
શું જોલે છે ? સ્ત્રીત્વને અમે લાંચન લગાડીએ એમ ?
(જરા ધીરી પડી) ત્રિલોક, કાઠક વાર, તું કેવું જોલે છે ?

ત્રિ : ત્યારે ત્હમે એનું શું કરો છો ? (હેંક વિચાર
આવ્યો હોય તેમ ફાટેલા અવાજે) એનો શું સિરચ્છેદ
કરો છો ?

મા : ના, તે પણ નહિ. ધાર જોઉં, અમે એનું શું
કરતાં હકથું ?

ત્રિ : ચારુલતા, મ્હને નવાઈ થાય છે કે ત્હમે આવા
વિપયમાં આમ નિસ્પૃહ થઈ શકો છો. મ્હારે એવો રમત
નથી રમવી. મ્હારું મગજ ફરી ગયું છે. કહો, ત્હમે એનું
શું કરો છો ?

માલાદેવી ત્રિલોક સામે જુએ છે.
એના મ્હોં પર કચવાટ દેખાય છે. તે
જોઈ

મા : જોને, ત્રિલોક, એને શું થાય છે તે તો
હું નથી જાણતી.

ત્રિ : નથી જાણતાં ? કેવું અસંભવિત ? માલા-
દેવતા મન્દિરનાં તદ્દમે અધિષ્ઠાત્રી, તદ્દમે ના જાણો એ કેમ
પણી શકે ? તદ્દમે.....

ત્રિલોક હોમો ગાય છે.

મા : ત્રિલોક, એનું આખરે શું થાય છે તે તો
કોઈ જ જાણતું નથી. મધરાતે એને હોડીમાં બેસાડી અમે
જોડી છોડી દઈએ છીએ. લોક કહે છે કે માલાપ્રભુ જળ-
માંથી આવી હોડી લઈ ચાલ્યા જાય છે.

ત્રિ : ખસ કરો ચારલતા, તદ્દમારી આવી મુન્દર
દેહમાં.....(અટકે છે.)

મા : બોલ, બોલ, ત્રિલોક, કેમ અટકી ગયો ?
સખત વેણુવી પણ તદ્દાર્ હઠના દળનું થતું હોય તો તું
અટકે છે શા સાર ?

ત્રિલોક હત્તર આપનો નથી. ને
અગાશીને ધરે નહીં હોમો રહે છે
માલાદેવી વિહવલ ચિન્તે લોક કરતી
હોમો રહે છે ક્ષણ પછી

ત્રિ : ચારુલતા, ચારુલતા, દિયા લાવના વેરે ત્હમે મ્હને આ પાપની ભૂગિમાં ગોલાઓ ? અરેરે ! અહિંના અનનળ વિષ રૂપે મ્હારા શરીરમાંથી કુટી આવતાં હોય એમ લાગે છે. (અટકે છે.) અને માલાદેવિ, દિયા સ્વાથે ખાતર આવી અપ્રતિમ દેહકલાને લાંચીત લગાડા છે ? (જરા અટકી) હું સમજ્યો, સૌન્દર્યની સત્તાથી ત્હમारी મહેચ્છા કાંતોપાલ નહિ હોય એટલે.....

આ : (શાંત અવાજે) ત્રિલોક. કહેવું ખાતર કહેતો હોય તો કહે; હું માંસજીવે જઈશ. આપી હું કે તું જન્મ્યાં નહોતાં ત્યારથી આ પ્રધા ચાલુ છે. લોક કેળવ સત્તા માટે મેં તો કાંઈ જ નથી કયું. આજ પેઢીઓ થયાં મ્હારું કુટુંબ આ મંદિરનો વલિવટ કરે છે. બોલ, બીજું કાંઈ પુછવું છે. પૂછ.

દામ્બુવાર ત્રિલોક વિચારમાં ઉભા રહે છે.

ત્રિ : ચારુલતા, થયું તે મધ મયું. તે વખતે કાંઈ સમજ્યું નહિ હોય; પણ દવે-દવે, ત્હમે આ નિર્લક પ્રમાણે શા સારું અંત લાવતાં નથી ? કલા ત્હમારું

જીવન છે તો શું માનવજીવન સુન્દરતમ કલા નથી ?
અને તેમાં યે સ્ત્રીના પ્રાણ ? ચારુલતા, લહમારે સાથે...

મા : (ધીરેધીરે) ત્રિલોક, આ બધું મેં ધાર્યું વિચાર્યું નહિ હોય ?

ત્રિ : અને તો ય ત્હમે એ કરો-કરાવો છો ?

મા : હા, પાંડિતકોટ, જીવન શાસ્ત્રોથી અવકાશ છે.
હું કરું છું તે યોગ્ય જ કરું છું.

ત્રિ : કારણ ? કવી રીતે યોગ્ય કરો છો ?

મા : ત્રિલોક, એ બધું ના પુઠ. એ વાત ત્હને કહેવાય એવી નથી. તેથી-માત્ર તેથી જ મહારાથી નથી કહેવાતું. નહિતર ત્હને...ઓ, ત્હારાથી કેંપણ વાત ગુપ્ત રાખતાં મહારું હૃદય કેવું છિન્નલિન્ન થઈ જાય છે. તું જો તો ખરો. રસેન્દ્ર, જો મહારું હૃદય કેવું ત્રુટુંત્રુટું થઈ રહ્યું છે ?

ત્રિલોક અનુત્તર વિચારમાં હોય
રહે છે. કાણવાર પછી

ત્રિ : ચારુલતા, હું ત્રિનલુડું છું, પગે પહું છું.....

મા : (ઊતાવળે) મહારા પ્રાણ, તું શું આમ જોલે છે ?
મહારાથી થતું હોય તો.....

માલાદેવીના હૃદયમાં ટરકું ભરાય
છે. બે હાથે તે મ્હોં ઢાંકી દે છે. ત્રિલોક
અગારીના ધરે નર્ઈ ઉભો રહે છે.
થોડીવાર પછી

ત્રિ : ચારુવ્રતા, હું જોઈ શકું છું કે ધરાણી જેવા
ત્હમે અવિચલ છો. તો ઠીક, હું કાલે જતો રહીશ.

માલાદેવી ચમકે છે.

મા : (ઉતાવળે) ત્રિલોક, ત્રિલોક, તું આમ શું
કરે છે ? મ્હારું—

ત્રિ : ચારુવ્રતા, આ ભૂમિમાં મ્હને સર્વત્ર બ્રૂતાવલિ
દેખાય છે. મ્હારો છત્ર અહિં રૂંધાય છે.

મા : ત્રિલોક, એ તો મેં જાણ્યું જ હતું. વિધાત્રિ
એવી ઈર્ષાળુ જ છે. (અટકે છે.) પણ ત્રિલોક, તું સાંભ-
ળતો ખરો. તું જાણે છે કે અહિંની પ્રત્યેક સ્ત્રી તો
સ્વાર્પણ કરવા.....

ત્રિ : (તિરસ્કારમાં) બસ ચયું હવે, ચારુવ્રતા, એ
બાપડાંને પરાપૂર્વથી એ જુઠ્ઠાણામાં કેહેર્યાં છે એટલે એ
તો એમ જ કહે. વિપતો ડીડો વિપતી પર નથી જતો
પણ મ્હારું—ચારુવ્રતા, મ્હને પણ.....

સર : (શાંત સ્વરે) કલાનિધિ, ઉભો રહે. તું જાય તો હાલે જા; પણ તારાં મીઠાં સ્મરણ તો રહેવા દે. હું એ વડે શ્રદ્ધાગી શ્રી નાખીશ પણ તું આગ કલેશ કરી જતો રહીશ તો હું કેમ શ્રીશ ?

ત્રિલોકજ્ઞતાવાર ગ્રૂપ ઉભો રહે છે. માલાદેવી અંબર ચીરાતું હોય ને લેની વેદના રાહન ચતી ના હોય તેમ આજ્ઞા મીચે છે. ત્રિલોક લેને જુએ છે ને ધારા પગલે ગાલમે જાય છે. માલાદેવી આજ્ઞા ઉધારે છે ને ત્રિલોકને જોતી નથી. એના શરીરનું રુધિર બધું ફરી જઈ હોય તેમ લાગે છે.

(ધીરેધીરે) ત્રિલોક-ઓ ત્રિલોક..... ..

પડે પડે છે.

પ્રવેશ ૪

સમયઃ ઊગ્ધ દિવસની ઝુલની સહવાર. સ્થળઃ ત્રિલોકના આટલે. ત્રિલોક સિનાર લઈ ખેડે છે; એ પર ભેરવનો ઠાડ રચી એની છાયા કરે છે. પછી તપુરા સથે ‘પ્રાતઃ સથે ચક્ર-નંદન જ્યોતી’ એ ગાવા માંડે છે. એટલામાં એનો પડોશી પેતાનું બારણું ખોલી બહાર આવે છે; નિરસ થતો હોય તેમ પેતાની લિંગ તરફ નજર કરે છે. એટલામાં ત્રિલોકની લિંગ તરફ એની નજર જાય છે, અને આવે-શમાં આવતો હોય તેમ ત્રિલોક તરફ દોડી આવે છે.

પડોશી : (કેતાવળા અવાજે) માલાપ્રભુની જે.

ત્રિલોક એની સામે જુએ છે. એની આંખોમાં તપુરાના તાર પર રહી જાય છે. એના મોં પર કોઈ એને નિરસ્કાર તરી આવે છે.

બાપજી, માલાપ્રભુની મહેરથી ત્હમારો જન્મફેરો સફળ થયો.

ત્રિલોકની આંખો તણાય છે.

ત્રિ : (ઊતાવળે, ત્રાડા અવાજે) મહારો જન્મફેરો ? મહારે શું છે ?

પ : કેમ વળી બાપજી, માલાપ્રભુજીએ ત્હમારી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્રિ : (કેધમાં) શું ?

પ : હા, બાપજી, આ જુઓને (ત્રિલોકના ઘરનો ટોલ્લો બતાવી) આ સિંદુરના થાપા. બાપજી, એ માલાપ્રભુનો હાથ. ત્હમે વીસે આંગળીએ ઇશ્વર પૂજ્યા હોં. બાપજી, ત્હમારી સાતે પેઢી તરી ગઈ.

ત્રિલોક ઘરના ટોલ્લા મામે ભેઠ રહે છે. એની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હોય તેમ લાગે છે ક્ષણનાર પછી

ત્રિ : (સ્વગત) ચારુલતા, કલયિત્રી ! ત્હાં અધ્ધર આટલું જલ્દી ભરીશ એમ નહોતું કલ્પ્યું.

(પ્રકટ) બાઈ, મ્હારે બારણે આ કોણ કરી ગયું તે જાણો છો ?

પ : બાપજી, માલાપ્રભુએ જ કર્યું. બીજું કોણ હોય ?

ત્રિ : (ચીઢવાતો હોય તેમ) હા, પણ કોના હાથે કર્યું ?

પડોશી સમજતો ન હોય તેમ
ત્રિલોક સામું જુએ છે.

પ : બાપજી, એ તો મન્દિરના જુરાને દેખાવે છે તે એ કરી જાય છે.

ત્રિ : બાઈ, પછી હવે શું થશે ? ત્હમે જાણો છો ?

પ : હા, બાપજી, હમણાં સતીમાને તેડવા રથ આવશે તે અસ્વારી નીકળશે.

ત્રિ : (દાંત કચકચાવી) એમ કે ?

પ : હા, બાપજી, ત્હમે માને તૈયાર કરો. કહો તો મ્હારા ઘરમાંથી.....

ત્રિ : (કોધમાં) ના, જરૂર નથી. ત્હમે જતા રહો.

પડોશી ધ્રુજતો, કે સમજતો ન હોય તેમ ગુંગળાતો ઉભો રહે છે. પછી

પોતાના બદમાં આદ્યો જાય છે. ત્રિલોક
પક્ષવાર વિચાર કરતો ટ્યાર ઉભો
રહે છે. એટલામાં વનશ્રી બહાર આવે છે.

(ઉતાવળે) શ્રી, શ્રી, અંદર જતા રહો. કોઈ.....

વનશ્રી : (ચોપાસ નજર કરી લઈ હસતી હસતી)
પ્રેમ, આ કાંઈ ગ્રહણ સમય નથી.

ત્રિ : (કરુણ અવાજે) હા, વન, રાહુથીયે વધારે
ભીષણ કાલસત્ત્વ તમારો ખગ્રાસ કરવા તણપે છે.

વ : પ્રેમ, કેમ આમ વિધ્વંસ લાગે છે? શું છે?

ત્રિ : શ્રી, નહાસી છૂટવાની આપણી યોજના ધૂળ વળી.
આ જોયું? (ટાક્ષા તરફ આંગળી કરી) આ-? આપણા...

વ : એની તો મ્હને ખબર છે.

ત્રિ : એ શું છે તે જાણો છો?

વ : હા, વળી.

ત્રિ : શ્રી, શ્રી, ત્હમે નથી જાણતાં. ત્હમે જાણતાં
હો તો આમ સ્વસ્થ હોતાં ના રહો. શ્રી, એ ચારણતાનું
કાલકૃત્ય છે; વન, ત્હમારો મૃત્યુતી.....

વ : પ્રેમ, એ કૃત્ય એનું નથી; મેંજ એ કરાવ્યું છે.

ત્રિ : ત્હમે ?

વ : હા, બીજો ઉપાય નહોતો.

ત્રિ : ઉપાય ? કોનો ઉપાય ?

વ : (ગોપાસ નજર કરી, ધીન સ્વરે) નાથ, આપણા જવાના બંધા માર્ગો એણે બંધ કરાવ્યા છે. પ્રત્યેક દર-વાજે એની મનામ આજ્ઞા કરી વળી છે. બેઠતો મ્હને એ કહી ગયો એટલે મેં આદિરમણને ઘોડીઓની ના કહાવી.

ત્રિ : પણ એ વાતને આને શો સંબંધ છે ?

વ : હા, તે અદિધી કેમ છુટાશે એના દુઃ વિચાર કરતી હતી એટલામાં ક્યાંક બધું આવી ચઢ્યો.

ત્રિ : બધું ? કાણ પેલો બધુયક જેવો ત્હમરી કને ખેંચી રહે છે તે ?

વ : ત્હમે બીયારાને આમ શું કહ્યો છો ? એ મ્હને કેટલું બધું ચાલ્યું છે ?

ત્રિ : દશે ખજી ?

વ : પ્રેમ, એ પેલીના મન્દિરનો ભુવો છે. એ જ આ બારણે ધાપા મારી ગયો.

ત્રિ : એટલે તમને છુટવાને સારું મૃત્યુ વહોરી લીધું એમજ ને ?

વ : પ્રેમ, ફગ આમ અમંગળ ખોલો છે ?

ત્રિ : શ્રી, શ્રી, મહારં ચિત્ત બહોવાય છે. તમને બધું ઝટ કહી લો.

વ : પ્રેમ, એ બધું ખીચારો મહારાં પગલાં પૂરે છે. એ કહેતો નહિ પણ હું એનું અંતર જાણી ગઈ હતી.

ત્રિ : એ બધું હશે; પછી ?

વ : મેં એને આપણે બારણે થાપા મારવાનું કહ્યું હતું.

ત્રિ : હા, પણ શા સાર ! હાથે કરી...

વ : (એકદમ ધીરા અવાજે) ફગ વળી; પછી આપણે હોડીમાં બેસી નહારી છુટશું. ખીજે તો રસ્તો જ નથી.

ત્રિ : શ્રી, શ્રી, મહેને આ સુખ્યું જ નહિ. કેવું સારું થયું ? એના દાવે એની જ સોગદી મરશે.

વ : એ તો મહેને પણ સુખ્યું નહોતું પણ એમ થયું કે કાલે બધું આવ્યો ને કહે છે : 'દેવિ, હું સાંચુંતે આપો તો સાત લાખ તપે ના મળે તે હું તમને આપું'

મેં કહ્યું, “ મ્હારે તો કે તયી જોઈતું પણ ત્હારે શું જોઈએ છે ? ” બીચારાએ જેમતેમ કરતાં હિમ્મત કરી કહ્યું કે “ મ્હારી આંખોને ત્હમારા હાથનો સ્પર્શ કરવા ઘો ”. હું હસી પડી ને આપણે સંતાકુકડી રમીએ છીએ તેમ એની પાછળ દોડી જઈ એની આંખો એવી ડાબી કે એ બૂમો પાડી ઉઠ્યો ને મ્હારું હસવું તો માતુંગે નહોતું.

ત્રિ : પછી ?

વ : પછી મેં એને પુછ્યું કે અલ્યા તું એવું તે શુક આપવાનો હતો ? પ્રેમ, એ તો પાકડો ગાલો છે. મ્હને કહે કે એ આપણે બારણે થાપા મારી જશે. પ્હેલાં તો મ્હને એવી ચીત્રી ચઢી પણ તર્ત સુન્ન્યું કે શા માટે આપણે એનો લાભ ના લઈએ ?

ત્રિ : શ્રી, શ્રી, હજી ઈશ્વરની દયા છે એટલું સારું છે,

વ : (મ્હોંએ હાથ ડાબી) પણ પ્રેમ, મ્હને તો બહુતું એવું હસવું આવે છે. જાણે મ્હને સ્વર્ગ અપાઈયું હોય એટલો એને ગર્વ ચઢ્યો છે. એ બીચારાને જો બાણ થાય.....

એટલામાં દૂરથી શંખો ડુંકાય છે
તે સંભળાય છે.

આચાર્ય : દેવિ, એના પતિનું નામ ત્રિલોકનાથ...

મા : (ચીસ પાડી) કાણ ?

આ : દેવિ, પંડિત ત્રિલોકનાથ ને.....

માલાદેવીનાં ગાળે અધારાં ગાળે
છે. મહારાજ વિશ્વરમ્ભાના ખબે હાથ
મૂકી તે આંખો મીચી દે છે.

ત્રિથે : (સચિન્ત રવરે) દેવિ, દેવિ, શું થયું ?

માલાદેવી ટટાર થાય છે ને આંખો
હધાડે છે. એક વિગલમાં ત્હેનું મોં
જાણે વર્ષોની માંદગી બેઠી હોય તેવું
પ્રીકું પડી જાય છે. એની બુદ્ધિ ત્રિચાર-
ધુમ્મટમાં લય પામતી હોય-તેમ જરાક
વાર તે હણી રહે છે. પછી

મા : (ધીરેધીરે) મહારાજ, આતો મોગ તદિ થાય.

આગળ પાછળ ભેગા મળેલાં લોકો
જૂમે પાડી ઉઠે છે.

વિ : હેં ? એમ કાંઈ થાય ?

મા : (દૃઢ અવાજે) ખરી વાત છે, મહારાજ.

ત્રિ : પણ.....

મા : મહારાજ, આ વિષયની અહિં ચર્ચા કરવી અયોગ્ય છે. (આચાર્યને) આચાર્યશ્રી, સ્વામી બંધ કરો; ને તહમે એ દંપતીને લઈ પ્રજા સાથે મંદિરે આવો. (વિશ્વવર્માને) મહારાજ, પધારો.

વિશ્વવર્મા જરાક અટકે છે. અને
માલાદેવી સામું જીએ છે.

હા, મહારાજ પધારો.

વિશ્વવર્મા અને માલાદેવી હાથીએ
બેસીને બેસ છે. લોકો આશ્ચર્યમાં, ઉશ્કે-
રાટમાં બેઠી રહે છે. ત્રિલોક એક જૂઓ
હબો છે. એટલામાં એના પડોશી આવે
છે. ત્રિલોક ત્રેને હબો રાજે છે

ત્રિ : હેમ, બાઈ શું થયું ?

પ : મેં નહોતું કહ્યું ? એ તો એવું જ થાય. માલા-
પ્રજુ તો બધું જ બળે તહમારાં એવો નસીય જ નહિ.

ત્રિ : હા, પણ શું થયું તે તો કહો.

પ : કેમ વળી, દેવીને પ્રભુશયે દર્શન દીધાં તે ના કહી. ત્દમને શ્રદ્ધા નહિ હોય.

પ ક્ષેના ટોળ.માંથી એક માણસનું
આ વાનગીન વરદ ક્ષણ નય છે. તે
પાસે આવે છે.

દેવે માત્રાપ્રભુહનો કોપ થશે તે રામ જાણે દેવે શું
નહિ થાય ? ત્દમે પરદેશી.....

એક માણસ : (મોટે અવાજે) હા, એ સાચાં પર-
દેશીઓ જ બધું સત્યાનાથ વાળે છે.

બીજા પાંચ-દશ માણસો પાસે
આવી દિક્ષા રહે છે.

પટોડી : અરે, ભાઈ, આને મેં તો બધુંય સમ-
જાવ્યું હતું. હાય, હાય, દેવે શું થશે ?

જે ત્રણ માણસો : આવજો નાથ થવા બેઠો છે.

એ ત્રણ ટોળ પાસે આવે છે.

એક અવાજ : એને પકડીને અગ્નિમાં હોમવેા જોઈએ.

બીજો અવાજ : નહિ તો એની ચામડી ઉતારવી જોઈએ.

હરમ્યાનમાં લોકો વધે છે. કોસાહલ વધે છે, એકમેકનો અવાજ ધ્રુમરહિયો ફરતો નાદસાગરમાં અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે. દૂરના એક ઓઠલે વનશ્રી આવે છે અને ત્રિલોકને દૂરથી શોધી કાઢે છે. પલવાર તહેની નજર મેળવવા તે ઉભી રહે છે પણ ત્રિલોકની નજર લોક તરફ હોય છે. તેથી પોતાની વેણીમાંથી કુલ કાઢી ત્રિલોકના મહાં તરફ તાકીને ફેંકે છે ત્રિલોક એના તરફ જુએ છે તહેને ઈસારતથી પાસે જાલાવે છે. ત્રિલોક લોકનાં ટોળાંમાંથી કળેકળે બહાર આવે છે ને વનશ્રી પાસે જાય છે.

વ : શું થયું ?

ત્રિ : આપણે હા' ખાલી ગયો.

વ : કેમ ?

ત્રિ : એણે ભોગ લેવાની ના પાડી. ચતુર છે તે
ગેતી મધ હશે.

વ : હવે ?

ત્રિ : જોઈએ, શું થાય છે તે.

વ : પણ જ્યાં લોક આપણી સામે ઉશ્કેરાતા
જાય છે. કોઈ કહે છે કે ત્હમે ના પાડી ને કોઈ કહે છે
એણે દેવ દીઠા તેણે ના કહી.

ત્રિ : એતો લોક છે. હજી પળવાર પછી તો એવી
અનેક ગપ્પો જન્મશે.

વ : પણ જ્યાં જાહુ ઉશ્કેરાયા છે હોં.

ત્રિ : હા, એ આપણને દ્રાવતું. લાગ આવે તો એમને
જ સાધન કરીએ.

વ : એમને ? એમ કેં થશે ?

ત્રિ : હા, શા સાર ન થાય ? ઘેટાનાં ટાળાં ને લોક
સરખાં. વાળાએ તેમ વળે. લાગ મળવો જોઈએ.

વ : પણ જો જો, હોં, કેં—

ત્રિ : સારુ, સારુ. કેં ચિન્તા નહિ, ત્હમે જાવ.

વનમ્રી ત્રિલોક તરફ સસ્નેહ દૃષ્ટિ
કરી જાય છે. ત્રિલોક લોકનાં ટાળાં તરફ

જવા માંડે છે. એટલામાં આચાર્ય
પાસે આવે છે.

આચાર્ય : ત્રિલોકનાથ, ચાલો.

ત્રિ : ક્યાં ?

આ : તહમારે ને તહમારી સ્ત્રીને મન્દિરે આવવાનું
છે. દેવીની આજ્ઞા છે.

ત્રિલોક પળવાર ઉત્તર આપતો
નથી, એની ભ્રમર ખેંચાય છે, એના
દાંત કચકચે છે.

ત્રિ : હમણું નહિ સ્વપાય. મ્હારે.....

આ : ત્રિલોકનાથ, એ તો તે વખતે પણ તહમે
એગળ કહેતા હતા ને પછી દેવીના કૃપાપાત્ર થઇ પડ્યા.

ત્રિ : અમારું ત્યાં શું કામું છે ?

આ : તે ખબર નથી, પણ ચાલો હવે, વાર થાય છે.

ત્રિ : આચાર્યજી, આ વખત નહિ બને : 'ળીશુ
દ્વાપ્તાર આવજો.

હતાવળે વનશ્રી પ્રવેશ કરે છે.

વનશ્રી : હા, નાથ, ચાલો, એમાં વિચારવાનું નથી.

ત્રિલોક વનશ્રી સામું જુએ છે.
એની આંખોમાં ગભરામણ હોય છે.
એનું મોં રતામણું દેખાય છે.

ત્રિ : હા, ચાલો, આચાર્યજી, આગળ ચાલ.

આચાર્ય આગળ ચાલવા મારે છે.

(ધીરથી) કમ ?

વ : (ધીરથી) કોઈએ આપણું ઘર ચેતાવ્યું છે
તે...તે...

ત્રિ : (ધીરથી) શું ?

વ : (ધીરથી) નાથ, બધું હમણાં કહી ગયો કે એ
લોક આપણો જીવ લેવા ધારે છે.

એટલામાં પાછલનું ટોળું ત્રિલોક
તરફ ધસી આવે છે. રમખાણના અવાજો
આચાર્ય પાછળ જુએ છે ને પાછો
આવે છે.

આચાર્ય : માણસોની જે.

લોક થંભી નય છે. આચાર્ય ત્રિલો-
કને હાથ પકડી, વનશ્રીને આજળ કરી
નય છે. ઉશકેરાયલા લોક, સમ ખાતા
વેરપ્રતિજ્ઞાઓ લેતા, કોલાહલ મચાવતા
પાછળ પાછળ નમ છે.

પ્રવેશ ૫

સમયઃ એજ સહુવાર, સ્થળઃ માલા-
દેવનું મંદિર, વચ્ચોવચ્ચ સોનાના
મઝાસન પર માલાદેવની ભવ્ય અને
પ્રચંડ મૂર્તિ બિરાજે છે. તેની સામે
સહસ્રદીપક બળે છે. સામે પૂજની
સામગ્રિ, પ્રસાદ, ઇ. પડ્યું છે. કમાલ
હથરે છે. અને માલાદેવી અને તેની
પાદળ મહારાજ વિશ્વવર્મા પ્રવેશ કરે છે.

માલાદેવી : નહિ, કદી નહિ, મહારાજ, એ કદી નહિ બને.

વિશ્વવર્મા : પણ દેવિ, આ ત્હમરો હઠાગ્રહ છે.
આવું કદી થયું નથી ને થશે નહિ.

મા : થશે, મહારાજ, મેં કહ્યું એટલે થવું જ નોંધ્યો.

વિ : પણ દેવિ, ત્હમે વિચારો તો ખરાં : માલાપ્રભુ
કાપે તો શું નહિ થાય ? દેશ પર દુઃખનો વરસાદ વરસશે,
રાગચારો ફુટી ઉઠશે : પાક વણુસી જશે. દેવિ, માલાપ્રભુના
કાપની ત્હમને શું ખબર નથી ?

આચાર્ય, ત્રિલોક અને વનશ્રી પ્રવેશ કરે છે. ત્રિલોકની આંખ લલુકી ઉઠતી હોય તેવી જણાય છે. માલાદેવી ન દેખાય તેમ જરાક ડોક મરડી ત્રિલોકનું સ્વાગત કરે છે.

મા : (તીખા અવાજે) મહારાજ, હવે બસ થયું; મહારં કહ્યું માનો નહિ તો પસ્તાવું પડશે.

વિ : દેવિ, ? ભલે ગમે તેમ સાચું તો પણ એ સ્ત્રીનો ભોગ ધરાવવો જ જોઈશે. હું જોઉં છું કે દેવનગરના સમ્રાટની આજ્ઞા આડે કાણ આવી શકે છે ?

મા : મહારાજ, હું આડે આવીશ. હજી મહારં કહ્યું માનો.....

વિ : ત્હમારા કહેવા કરતાં મ્હને પ્રભુજીની આજ્ઞા વધારે બંધનકર્તા છે.

મા : (ગુસ્સે થતી હોય તેમ) પ્રભુજી, કયા પ્રભુજી ?

વિ : આટલી વારમાં ત્હમે જૂની પણ ગયાં એમ કે ? આ-જુઓ, આ માલાપ્રભુ.

માલાદેવી બડબડાટ હસી પડે છે.
ત્રિલોક કાંઈ સમજતો ન હોય તેમ

આશ્ચર્યહીન થઈ ઉભો રહે છે. વનશ્રી
તીણીતીણીને માલાદેવી સામું જોઈ રહે
છે.

મા : મહારાજ ! (મૂર્તિ તરફ આંગળી કરી) આ ?
આ ત્હમારો પ્રભુ ?

આચાર્ય હેઝકાઈ ગયા હોય તેમ
ધૂનતો ઉભો રહે છે. વિશ્વવર્મા તરવાર
પર હાથ મૂકે છે.

(સખત અવાજે) મહારાજ વિશ્વવર્મા, કેહા રહો. ત્હમારો
માલાપ્રભુ કોણ છે તે ઓળખાવું.

માલાદેવી મૂર્તિ પાસે જાય ફેર
અને મૂર્તિની ઓડ મરડે છે. જરાવારમા
એનું શિર ધડથી ભૂંડું થાય છે. મહારા-
જ વિશ્વવર્મા ભોંયે જોતી પડે છે.

મહારાજ, અખંડ ગણાતી આ મૂર્તિના ખંડન માત્રથી
આમ નિર્ગળ થઈ પુરુષત્વ લખવો નહિ. ઉઠો-ઉભા થાવ.

વિ : કૃત્યા, કૃત્યા, તેં આ શું કયું ?

મા : મહારાજ, નિર્ઘંક કદ્દપાંત કરવાનો શોખ થયો

હોય તો રાજમન્દિરે જઈ કદપાંત કર્યા કરજો. જુઓ-

મૂર્તિનું શિર લઈ, એમાંથી એક
લખોટો દાઢી વિશ્વવર્માને આપે છે.

મહારાજ, આ વાંચો.

મહારાજ વિશ્વવર્મા તે હાથમાં
લે છે પણ એની આંખો વાંચી શકતી
નથી. એના મગજતંતુઓ બહેર મારી
ગયાં હોય તેમ એ કાગળ તરફ નેઠ
રહે છે.

મહારાજ, વાંચ્યું ?

વિ : (દયામણા અવાજે) મહારાજી નથી વંચાતું. માત્ર
રાતાંબીળાં દેખાય છે.

મા : મહારાજ, મહાર્ કહ્યું માન્યું હોત તો આ
વખત ના આવત. હશે હવે, મહારાજ, થયું તે થયું.
તહમારા સ્થિરમાં સદીઓથી ભરાઈ જોડેલા બહેમો ને
બહીકાને હર કરે. ને મહાર્ સાંભળો (અટકે છે)

મહારાજ, આજથી થણાં વર્ષો પૂર્વે માલારાણા નામનો
એક બલવાન ચાંચિયો.....

વિ : હેં ?

મા : દા, મદારાજ, આ માતારાણે! જલવાન ચાચિયે!
દતો. દેવનગરના બહાણુવટીએને તે જ્યે.ક લૂટતો. સ્ત્રીએને
ઉપાડી જતો. એવાં એવાં અનેક કાળકૃત્યા તે કરતો.

બરડે છે.

દેવમદારાજ નામના તદમારા પ્રપિતામહે વ્રણીયે વાર
એ દાનવ જોડે યુદ્ધ કર્યું. કેટલીક વાર એને દનાળ્યો પણ
ખરે; પણ એ દુટ્ટાત્માએ દેવનગરનો પીછો છોડ્યો નહિ.
મદારાજ, આખરે દેરાજે એની જોડે આ કરાર મુજબ
સંધિ કરી. એની રુએ સવા લાખ દોડડા અને એક સ્ત્રી
એટલું દર વર્ષે એને અપાતું ને એ લેવા આ ચૌદસની
મધરાતે વૈતરાણીમાં અધવચ આવી તે ઉભા રહેતો ને આ
પરથી એના દાખાં સદિન છુટેલી દોડી લઈ ને ચાલ્યો
જતો. મદારાજ, પછી વર્ષો વર્ષો દશે ને એ મૃએ દશે પણ
થોડાક વખત એની ટોળીનું કાઠ કાઠ માણુય ચાલે
આવતું ને દાખું લઈ જતું. આમ વચુચાર પેઢીએ ચાલ્યાં
કર્યું. આખરે જનવા જોગ છે તેમ એની ટોળી પણ નાશ
પામી દશે કે પછી કાઠ ખીજ કારણથી એક વર્ષ દાખું
લેવા કાઠ આજ્યું નહિ. છતાં માતારાણના જૂઠ્ઠામથી
ત્રાસી ગયલી પ્રજાએ ખડીકના માર્યાં એનું દાખું વૈતરાણીને
સોંપી દીધું. આમ વર્ષો લગી ચાલ્યું. પછી તો મદારાજ,

અનેક દંતકથાઓ થઈ, ને કાળે કરી માલારાણો ચાંચિયો મટા પ્રભુ જાન્યો ને એતી આ મૂર્તિની સ્થાપના થઈ. પછી કોઈકે જોપનાગ પર વૈતરણીમાં વિહાર કરના માલાપ્રભુને જોયા ને અનેક શ્રદ્ધાળુઓ એતી માળા જપતાં મરી ગયા. (અટકે છે.)

મહારાજ, તે આજ્ઞાથી દરવેળે જોનું અયાનક દાપું વૈતરણીના રોદ્ર જલમાં તરડું મુકાય છે. માત્ર ધનલોભી પ્રજાએ દામમાં ગદગત ચણાવી સવાલાખને માટે પ્રભુ તો ભાવના ભૂખ્યા કહી સવા દોકડાથી દાપું ચૂકવવા માંડ્યું. (અટકે છે.) મહારાજ, ગદરી પ્રપિતામહીને આ કરાર અયાનક રાજ્યમન્દિરના ભોંયરામાંથી જડ્યો ના હોત તો આજનું અનિષ્ટ પણ કદાચ થઈ જત.

પલવારની શાંતિ

વિ : (હોઠ કરડતો) અને, ઓ ચાંડાળ જીવ, ગદ્ર-સાલ મહારી એકતીએક કન્યાનો ભક્ષ લેતાં ત્હને આ સુઝ્યું નહિ ?

મા : (અતડામથી) મહારાજ ત્રિશ્વવમાં, જે જીવંતે અમૃત પાયાં છે ત્હને વિષ શા સાડ ચખાડો છો ? જેને 'દેવિ' નામોચ્ચારની સુટેવ છે ત્હને નીચ આદત શા સાડ પાડો છો ? અને ઓ રાજર્ષિ, કેટલીયે સ્ત્રીઓની હસા

અમ્મ ગમ્મ હેમાં લદ્દમારી કન્યા જ લદ્દમને સાંભરી આવી ?

આટકે છે.

હા, મહારાજ, મ્મને તો હજી હજી એ યાદ આવતું પણ એમાં જ લદ્દમારું ને લદ્દમારી પ્રજનનું શ્રેય છે એટલે...

વિ : પ્રજનનું શ્રેય ? કય રીતે ?

મા : હા, સત્રાટ્, લદ્દમારી પ્રજનના શરીરની એ એક જ કરોડ હતી. ધર્મ, સાચા કે કલ્પિત ધર્મને ક્ષીરે લદ્દમારી પ્રજામાં જીવન હતું. ધર્મની ખડીકે એ લોક નીતિ પાળતાં; મહારાજ, લદ્દમારા સૈનિકો નિરાશ થતા ન્યારે ‘માત્રાપ્રભુ’ની હાકલે એમનામાં નવીન જોમ આવતું; લદ્દમારા કારીગરો એની દૈવી શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખી અકલ્પ્ય કામો કર્યે જતા; સમગ્ર રાજ્યનાં દુઃખિયાં ને દાએનાં એની અદીઠ ખાંજી આવી જીવન જીવતાં. મહારાજ, અદ્ય જીવેતું એ એક જ વિરામસ્થાન હતું. નિર્ગળનું એ એટલું જ બળ હતું. નિરાધારોનો એ એટલો જ આધાર હતો. નરેન્દ્ર, એ ત્રુટતાં એમનું બળ વણસી જત. કાઠકના આધારે યાત્રનાર પ્રજા નિરાધાર થતાં જેસી પડત. મહારાજ, એમને એની ટેવ પડી હતી, એક જાતનું વ્યસન થયું હતું. વ્યસનીના પ્રાણ ગુંગાયા તેમ પ્રજાના પ્રાણ રૂંધાઈ જત.

વિ : (ક્રોધમાં) અને-અને હવે આ બધું નહિ થાય ?

મા : હવે ? હા, મહારાજ, એ બધું થશે. મહેને એ કાળે આતંત દર્દ થાય છે, મહારા હૃદયની નસો તુટે છે. પણ-પણ એ તો અનિવાર્ય છે.

વિ : અનિવાર્ય ? શા માટે ?

મા : મહારાજ, ત્હમને એ નહિ સમજાય. (અટકે છે) પણ રાખો, કહું. નૃપેન્દ્ર, જીઓ, (વનશ્રી તરફ આંગળી કરી) આ સ્ત્રીરતનને લીધે એક અપુર્વ કલાનાયતી કલા આજે સજીવ છે. એ જતાં એની કલા બહુરી થશે, એની સરસ્વતી જતી રહેશે; મટે એ અનિવાર્ય છે.

વિ : એટલે ? એટલે શું એક નમુના ગાયક ખાતર, એવા એક પંડિત ખાતર.....

મા : એક નમુનો ગાયક ? એક એવા પંડિત ? હા, એવા એક કલાનાયતી કલા આગળ અસંખ્ય લોકની વિસાત નથી. એવા એક પંડિતના મથે થઈ આવી અનેક પ્રજા જોવારી નાખીએ તો જોઈએ. મહારાજ વિશ્વવર્મા, માનવ જાતિનું એક કર્તવ્ય એટલું જ છે કે સર્વોત્તમ માણસો સરજવાં. એક નરોત્તમના જન્મ ખાતર કોટ્યાવધિ જીવેનો સંહાર થતો હોય તો તે સપ્રમાણ છે. મહારાજ, એક

રેણુકા ખાતર પૃથ્વી અનેકવાર નક્ષત્રી થઇ, એક સીતા-
અને લીલે પરકમી રાવણવંશનો વિનાશ થયો. એક
દ્રોપદીને કાળે ભયાનક દુર્યોધન મંડાયું. એક દક્ષાધરને
લીલે પૃથ્વી ગમે તેટલાં કપ્પ વેડે તો થોડાં છે. (અટકે છે.)

મદારાજ, યાત્રી ત્યાં લગી સામાન્ય હોવાની વાત
દત્તી ત્યાં સુધી પ્રગ્નતા ધર્મખાને, અમે અમારે હાથે
મુંગે મ્હોડે અનેક સ્ત્રીઓની કાલ દત્તયા કરાવી છે.

વિ : અને રાજકુંવરી તે.....

મા : મદારાજ, તુજાની એક યાજ્ઞએ એક સામાન્ય
હવ અને બીજી યાજ્ઞએ સમગ્ર પ્રજાનું દિત એમાં
પ્રજાનું દિત વધારે હોય છે.

વિ : એટલે ત્હમારે મત રાજકુંવરી સામાન્ય વર્ગની
દત્તી એમ ?

મા : હા, મદારાજ, જન્મથી નહિ પણ સંસ્કારથી
દિજ થવાય છે તેમ જન્મથી અધિકારીની કાલિમાં અદાનું
નથી.

વિ : (દાંત કચકચાવી) ચારુક્ષતા, દેવનગરના
નૃપાલને આવું કહેવાની શુષ્ટતા હજી કામએ કરી નથી.

મા : ખરી વાત છે, મદારાજ. પણ એ ત્હમારું સામર્થ્ય

નહિ; અહિંના સૌ કામનું દોષદૃશ્ય દાખવે છે. મહારાજ, અહિં એવું અધિકારી જન કામ છે જ નહિ. નરેન્દ્ર, તેથી જ તો કહું છું કે ત્હમારા પોતાના હિત માટે ગમે તે ભોગે આ અપ્રતિમ નરપુંગવની રક્ષા કરો. મહારાજ, ધનસંપત્તિ પેટે સંસ્કૃતિ રાજ્યની સમૃદ્ધિ છે. એના ઉત્કર્ષે રાજ્યનું ગૌરવ છે. રાજ્યોની તુલના પ્રગ્નની વસ્તી કે જગી-નનાં ક્ષેત્રફળથી નથી થતી; નગેત્તમોની સંખ્યાએ યાય છે. મહારાજ, વિદ્યા ને કલા સંસ્કૃતિના સુરો છે એ સંસ્કૃતિને આવા નરપુંગવો સજીવ રાખે છે. આવા દસ-પાંચ કલાનાથો જતાં એ કલા ગુમાઇ જશે; એ સંસ્કૃતિ ભૂંસાઇ જશે; પછી માત્ર તીડનાં ટોળાં જેવા લોકોનાં ટોળાં બાકી રહેશે. મહારાજ, આમ તો શરીર અપૂર્વ ક્રિયાઓ કરે છે પણ દીપાં જેટલો પ્રાણવાયુ જતાં ત્રણ મણની કાયા ઢળી પડે છે તેમ નરનાયકો વિના પ્રજા અગ્નેતન થઇ જાય છે.

પળનાર કેઈ જોણતું નથી. વિશ્વ-
વર્મા માલાદેવની ખરિત મૂર્તિ તરફ
જોયા કરે છે. માલાદેવી કમાડ પાસે
જાય છે ને કમાડને હાથ આરકાડે છે.

ત્રિ : (મ્હોટે સાદે) શું કરો છો ?

મા : મહારાજ, પ્રજાને અંદર તેડી સત્ય પ્રકટ કરું છું.

ત્રિ : પણ.....

મા : મહારાજ, મેં કહેવાનું કહી દીધું. મ્હારો નિશ્ચય અચલ હોય છે.

ત્રિ : (ત્રાડ પાડી) એમ કે ?

વિશ્વવર્મા આગળ જાય છે ને
માલાદેવીનો હાથ પકડે છે.

મા : (તિરસ્કાર સાથે) ઉભા રહો, નૃપાલ; પૌરુષને
અંમ દોળી ના ઘો

વિશ્વવર્મા એનો હાથ છોડી આંધો
ઉભો રહે છે.

(ત્રિલોકને) ત્રિલોક, પેલી બારીએથી ત્હમે લોક
જતાં રહો. એકમાં ઘોડીઓ બાંધી છે.

ત્રિ : ચારણતા, ત્હમને.....

મા : ત્રિલોક, મ્હારી ચિન્તા ના કર. ત્હમે જતાં
ગ્હો ઝડ કર.